

KIKTŐL TANULT A MAGYAR ÍRNI, OLVASNI?

(A RÉGI MAGYAR ORTHOGRAPHIA KULCSA.)

VOLF GYÖRGY

I. TAGTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1885.

Kiktől tanult a magyar írni, olvasni?

(A régi magyar orthographia kulcsa.)

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1885. január 5-én tartott ülésén.)

A *Nyelvtudományi Közlemények* utolsó füzetében (XVIII. köt. 321—427. l.) Ásbóth Oszkár a magyar keresztény terminologia szláv nyomait kutatva, mellékesen arra a kérdésre is keresi a feleletet, hogy a magyar, kiktől tanult írni, olvasni? Fejtegetései őt, saját szavai szerint (406. l.) «önként arra a végső következtetésre kényszerítik, hogy a c s e h térítők terjesztették először a magyarok közt az írást, olvasást». Ez «egészen új állítás», mint maga nevezi, «az t. i., hogy az írást, olvasást a csehektől tanultuk» (410. l.), annyira kielégíti, annyira természetesnek látszik neki, hogy szerencsés fölfedezőnek érezve magát, így kiált föl (406. l.): «Valóban csoda, hogy ezt mindeddig nem látták; hiszen a régi magyar helyesírás eddig legnehezebbnek vélt pontja egyszerre a napnál világosabb lesz előttünk, ha a régi cseh helyesíráshoz fogjuk a magyart, míg idáig csak nagy kínlódással, a hangfejlődésen vagy régi emlékeinken ejtett erőszakkal lehetett a magyar s-ből azt a vallomást kicsikarni, hogy a latin s-nek egyenes utódja». Ennek az «egészen új állításnak» aztán, minthogy azon a helyen, a hol először kockáztatja (406. lap), «a tárgyalás fonalát nem akarja megszakítani», értekezése függelékében (412—427. l.) külön fejtegetést szentel. Ez a függelék bizony egy egész nyomtatott ívre terjed, a mi oly állítás igazolására, mely annyira magától kínálkozik, hogy csak azon lehet csodálkozni, mért nem bukkantak rá «mindeddig», talán egy kicsit sok is. Az a nagy terjedelem nyilván arra való, hogy a kérdésnek is, de meg a feleletnek is kellőkép kiemelje fontos-

ságát; egyúttal azonban, habár önkéntelenül, azt is elárulja, hogy a dolog mégsem lehet egészen «a napnál világosabb».

Talán nem csalódom, ha azt hiszem, hogy Ásbóth Oszkár főképp amaz, én szerintem is «egészen új állítás» kedvéért, tehát főképp annak kijelentése végett, hogy «az írást, olvasást a csehektől tanultuk», terjesztette nagy értekezését a Magy. Tud. Akadémia elé, midőn azt mint vendég az I. osztály ülésén márczius 31-én fölolvasta. Többi fejtegetése ugyanis annyira nem új dolgokkal foglalkozik, hogy a magyar *angyal*, *kanonok*, *prépost*, *zsoltosma* és *pünköst* kölcsönszóknak nagyrészt elégtelen, sőt gyöngé alapon szlávból való származtatásán meg néhány tétovázó és erőltetett találgatáson kívül, jóformán csak azt írja körül, hol más szóval hol bővebben, a mit minden magyar nyelvész Miklosichnak főképp *Die slavischen Elemente im Magyarischen*, de meg *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen* és *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen* művéből is, valamint Szarvasnak a *Magyar Nyelvőrben* megjelent szófejtéseiből réges régen ismer. Annyi bizonyos, hogy az az egy kérdése, kiktől tanultunk írni olvasni, fontosságra nézve mind fölülmúlja a többit. De az is bizonyos, hogy ép ennek a megfejtése sikerült legkevesebbé. Az eredmény oly bizonytalan, oly semmis alapra van építve, hogy abba belenyugodni teljes lehetetlen.

Maga Ásbóth ismételve kénytelen megvallani, hogy a cseh nyelvnek a magyarokon legkisebb hatása sem látszik (336., 337. és 338. l.). Azért a történetírók igazolására, kik azt állítják, hogy a cseheknek kiváló részök volt a magyaroknak keresztény hitre való térítésében, kiknek ez állítását azonban az a föltűnő jelenség, hogy szláv eredetű kifejezéseink épen nem csehből, hanem ószlovénból származnak, sehogy sem hajlandó megerősíteni, épen maga Ásbóth ahhoz a mindenkép bizonytalan, alternatívás voltában meg épen kétszeresen erőtlen föltevéshez folyamodik, hogy a csehek vagy magok is ószlovén nyelven hirdették nekünk az evangéliomot (341. l.) vagy pedig a térítést csak vezetve, azt alájok rendelt szlovén papokkal végeztették (342. l.). Ime mily világos, mily kézzelfogható, hogy a csehek itt egy árva szót, egy betűnyi írást, általában egy makulányi nyomot nem hagytak. És Ásbóth szerint mégis azok a csehek, a kik

Magyarországon talán nem is magok terjesztették a kereszténységet, hanem e munkára alsórendű szlovén papokat alkalmaztak, — azok a csehek, a kik, ha ugyan magok térítették is, semmi esetre sem cseh, hanem ószlovén nyelven írott egyházi könyvekből, és semmi esetre sem cseh, hanem ószlovén nyelven hirdették az igét, itt hagyták nekünk örök emlékezetül az írás, olvasás mesterségét. Hogy hajdanában itt jártuknak mégis valami nyoma legyen, oda ajándékozta nekik Ásbóth a magyar írást, olvasást.

És mi ragadja Ásbóthot e nagylelkűségre? Talán csakis cseh térítők jártak itt? Azt nem meri állítani. Vagy talán megdönthetetlenül ki van mutatva, hogy a cseh írás régibb a magyarnál? Erről is mélyen hallgat. Vagy van valami adata, hogy akár csak egyetlen egy cseh ember egyetlen egy magyar embert írni, olvasni tanított? Ilyennel sem dicsekszik. Akkor hát mégis mire alapítja «egészen új állítását»? Arra az egy dologra, hogy a régi cseh iratokban *is*, a milyenek pedig, mellékezen legyen mondva, Magyarországon kimutathatólag soha sem forogtak, az *s* (š) hang egyszerű latin *s* betűvel van jelölve. Ez az egész alapja; és ezt is saját maga annak kimutatásával ingatja meg fenekestül, hogy az az írásmód épenséggel nem kirekesztő saját-sága a régi csehnek, mivel nagy valószínűséggel megvolt a németben is, kétségtelenül pedig dívott a szlovénben és lengyelben (413—414. l.). Ez világos szóval annyit tesz, hogy a magyar az *s* (š) hangnak egyszerű latin *s* betűvel való jelölésében épen nem szorult a csehekre, hanem például vehette volna a szlovéneket is, lengyeleket is, sőt alkalmasint még a németeket is. Ily erős fundamentomon nyugszik az Ásbóth «egészen új állítása».

Ennyi tapasztalat után, úgy hiszem, jelen fölszólalásomnak nem szükséges még különös okát adnom. A kérdés már magában is olyan, hogy nekem, mint a Magy. Tud. Akadémia megbízásából innen-onnan már teljes három lustrum óta régi magyar codexek kiadásával foglalkozónak, különben is kötelességem a hozzászólás. De mint az Akadémia tagjának sem szabad tétlenül hallgatva túrnöm, hogy valaki, ha vendég is, teljesen alaptalan, a józan ész ítéletét meg nem álló, pusztá ötleteket bocsásson az Akadémiából világgá, igaz tudomány gyanánt.

Visszásnak látszhatik ugyan, hogy mint az Akadémiának tagja az Akadémiának vendége ellen fordítom fegyveremet; de a tudományban elébbvaló az igazság mindenféle udvariasságnál. Amicus Plato, amicus Aristoteles, sed magis amica veritas. Ezt kell válaszolnom annak is, a ki fölszólalásom mögött netalán azt a titkos rúgót hajlandó gyanítani, hogy én a cseheket kicsinylem s így elvetve Ásbóthnak amaz állítását, hogy a csehektől tanultunk írni, olvasni, csak nemzeti büszkeségünknek akarok kedvezni. Nekem bizony, s úgy hiszem minden józan magyar embernek, egészen mindegy, kiktől tanultunk írni, olvasni, a csehektől-e vagy mástól; de már nem mindegy, azt ismerjük-e el mesterünknek, a kit ez a tisztelet valóban illet, vagy pedig mást, a ki semmi érdemet nem tett rá. A fővárossal is nem régiben szobrot akartak emeltetni Batthyány József gróf esztergomi érseknek, mert azt hitték, hogy ő ajándékozta Pest városának a városligetet; de szerencsére még jókor kitűnt, hogy az soha az övé se volt, hanem csak bérben birta — a várostól, s annyira nem ajándékozta ennek, hogy halála után öcscsétől vissza is kellett pörölni. Ne hirtelenkedjük el a dolgot mink se. Előbb kutassuk ki igazán, kinek köszöni a magyar nemzet a műveltség első alapját, az írás, olvasás mesterségét; azután emeljünk szobrot annak, a ki megérdemli, akár a csehnek, akár másnak. Igazságtalanság volna tudatlanul mellőzni ép azt, a kit hálánk tulajdonkép illet, és helyette kitüntetni azt, a kinek semmivel sem tartozunk.

I.

Hévvél fogtam értekezésembe, mindjárt in medias res mentem, legyen szabad már most, miután fölszólalásomnak okát is adtam, a dolog legelejére térnem. Ásbóth függeléke két részből áll: czáfolatból és — semmiből; mert a hol bizonyítással kellene szolgálnia, ott beéri egyetlen egy pusztá állítással. Czáfolata is igen szerencsétlen; egyrészt még meg is erősíti azt, a mit czáfolni akar, másrészt pedig le akar rontani olyat, a mit csak az ő képzeletében állított valaki. Ez a valaki épen én vagyok. Nagy álmélkodással olvastam, hogy Hunfalvy Pállal egy értelemben «én is csak azt állítom, hogy a latin s eredetileg sz-nek hangzott a magyar írásban» (415. l.). Még jobban bámul-

tam, mikor nyomban arról értesültem, hogy ugyancsak én szerintem az «s-et», már mint a magyar s (š) hangot, «eleinte z-vel írták». Mind ezt vagy álomban mondtam vagy egyáltalában soha nem is gondoltam. Mert én a régi magyar orthographiáról soha semminemű elméletet nem állítottam föl. Talán hiba, de igaz. Ásbóthnak nincs más bizonyítéka ellenem, mint az *Ehrenfeld-codex* bevezetéséből (*Nyelvemléktár* VII. köt. XXI—XXII. 1.) vett három idézet, melyet csodálatos módon félreért. Minthogy azonban annak fejtegetése, mit mondok vagy mit nem mondok az *Ehrenfeld-codex* bevezetésében, csak Ásbóth szerint tartozik a kérdésre, az én meggyőződéseim szerint pedig nagyon messze esik tőle, kirekeszttem innen pro domómat s ott teszem közzé, a hol Ásbóth ok nélkül megtámadott. Válaszomat tehát a szíves olvasó a *Nyelvtudományi Közleményekben* (XIX. köt. 1. füz.) találja. A helyett itt jobb lesz egész objective összeállítanom azt, a miről az a vitatkozás foly. Az pedig nem egyéb, mint annak a meghatározása, hogyan jelölte a régi magyar írás az egyszerű sziszegő hangokat. Ennek tudása és folyton szem előtt tartása kérdésünk tárgyalására különben is múlhatatlan szükséges. Legyen szabad tehát első alapul áttekintő képét adnom az egyszerű sziszegő hangok régi magyar jelölésének. Így legalább jövődöben senki sem lesz kénytelen akármely nyilatkozatomból kicsikarni valami véleményt, mint a hogy Ásbóth tette, hanem idézheti egyenes állításaimat.

Az egyszerű sziszegő hangok közül, az összetettekre nincs itt szükségünk, orthographiai tekintetben leginkább kiemelkedik az s (š). Ennek a magyar helyesírásban eleitől fogva mind máig a latin s betű a jele. Ingadozás magyar szóban egyáltalában csak nyomtatott irodalmunk korszakáig fordul elő. Ez részint abból áll, hogy az s betűvel nem csak az s (š), hanem gyakran a zs és kivételesen az sz hangot is jelölik, részint pedig abban nyilvánul, hogy az s (š) hangot még kivételesebben nem csak s, hanem z betűvel is írják. Az sz hangnak s betűvel való jelölése többnyire t előtt található s ily összeköttetésben, mint Ásbóth helyesen mondja (417—418 l.), codexeinkben nem ritka; máskép rendesen csak gyakorlatlanabb íróknál mutatkozik. Az s (š) hangnak z betűvel való jelölése jóval ritkább és csakis

gyakorlatlanabb írónál fordul elő. Egészben véve tehát legrégibb iratainktól kezdve az *s* (š) hangnak a jele az *s* betű.

Második helyen kell említenem a *z* hangot. Ennek, még pedig szintén eleitől fogva máig, a görögből kölcsönzött latin *z* a jele. Ez annyiban tesz túl az *s* (š) hangon, hogy mással soha se jelölték; biztos adatot legalább nem ismerek, mert kétségtelen kivétel még az idegen, a hogy codexeink rendszeren írják, Jefus névben sem állapítható meg, mivel azt aligha Jézusnak, nyilván mint mai nap is sok helyt Jézusnak ejtették. De annyiban hátrább áll, hogy jelét többre használják mint amazét. Nevezetesen alkalmazzák rendszeren az *sz*, gyakran a *zs*, és mint láttuk néha még az *s* (š) hang jelölésére is.

Harmadiknak tehetjük a *zs* hangot. Ennek jelölése nem csak írott irodalmunkban, hanem még jóval későbbben is ingadozott. Jele gyakrabban *z*, ritkábban *s*. Még ugyan egy kéz is mind a kétféleképen írja. A *Peer-codexben* van pl. zakoth (8. l.), mozdó (15. l.), darazoknak (42. l.), payzath (66. l.), zydokath (119. l.), zolozmawal (316. l.), de következetesen rofa (236., 237., 238., 239., 245. l.), rofak (42—43. l.), rofakoth (323. l.). E kevés példából is megítélhetni, mennyiben lehet igaza Ásbóthnak, mikor úgy beszél, mintha a *z* nem jelenthetne *zs*-t, hanem csak az *s* (365. l.). Alkalmassint az vezeti, hogy saját idézete szerint a régi cseh iratokban a *zs*-t rendszeren *s*-sel, kivételesen *z*-vel írják (414. l.) Nálunk inkább megfordítva áll a dolog.

Legutolsónak kellett hagynom az *sz* hangot. Ennek csak nyomtatott irodalmunkban állapotott meg mostani *sz* jele; írott irodalmunknak is csak későbbi részében, a codexekben, találjuk rá rendszeren, kisebb nagyobb visszaesésekkel ugyan, a *z* jelt alkalmazva; a régibb apró emlékekben még az *sc* küzd az uralomért, mellette föltűnik a *z*-n kívül az *sz* és kivételesen az *s*. A *Königsbergi Töredék* az *sz* hangot csak egyetlen egyszer, akkor is ligaturában *t* előtt (tiftan) fejezi ki *s*-sel, különben mindig, még *t* előtt is (furifcte), összesen nyolczszor *sc*-vel jelöli. A *Halotti Beszédben* sokkal zavarosabb a dolog. Itt a feze szót, melynek kiejtése még mindig bizonytalan, nem számítva, az *sz* hang nyolczszor *z*-vel (egy esetben *t* előtt: zokoztia), ötször *sz*-szel, négyszer *sc*-vel, egyszer *s*-sel (ligaturában *t* előtt: miloftben) van kifejezve. Itt tehát akár melyikkel szemben többség-

ben van a *z*; de ha tekintetbe vesszük, hogy a többi három mindenikében ott van az *s* akár mellékjeggyel összekötve akár mellékjegy nélkül, akkor ezek együttvéve kettővel meghaladják. Ha pedig még a *Königsbergi Töredéket* is idevonjuk, akkor egymaga az *sc* tizenkettőre, tehát a *z*-nél négygyel többre, az összes *s*-es jelölés pedig tizenkilenczre, tehát a *z*-nél tizenegygyel többre emelkedik. Egymaga az *sc* 50%-kal, az összes *s*-es jelölés pedig több mint 137%-kal múlja fölül a *z*-t. Minthogy a legrégebb időből összefüggő magyar emlékünks a *Halotti Beszéd* és *Königsbergi Töredéken* kívül nincsen, e kettő alapján kell megállapítanunk, hogyan jelölték eleinte az *sz* hangot.

A *Nyelvtud. Közleményekben* adott válaszümban Ásbóth-tal szemben kimutattam, hogy én «az *sc* jelzést» nem állítottam régebbnek «a *z*-vel való írásnál». Annyit azonban itt bátran elismerhetek, hogy ha állítottam volna, pedig valóban nem állítottam, bizonyára igazat mondtam volna. Ásbóth ugyan inkább az ellenkezőjét hiszi (420. l.), de ő csak a *Halotti Beszédet* veszi figyelembe, mintha csupán csak erre az egyre volnánk szorulva; valamint azt sem tekinti, hogy az *sc*-ben mindig ott van mint főjegy az *s*. Itt, de még csak itt kimondott véleményemet észbeli okok is támogatják. Kétségtelen, hogy az *s* betű eleitől fogva le volt kötve az *s* (š) hang kifejezésére, másrészt a *z* betű is eleitől fogva erősen ragaszkodott a *z* hanghoz. Így az *sz* hang jelölése nem tudott megnyugodni, míg csak a codexirodalomban nagyjában meg nem állapodott a *z*-vel való írás, melyet azonban a nyomtatott irodalom végre az *sz*-vel szorított ki. Ha először a *z*-vel próbálkoztak volna, akkor az volna a természetes rend, hogy a *Königsbergi Töredékben* és a *Halotti Beszédben* valamennyi más jelöléssel szemben nagy többségben volna a *z*, mellette mutatkoznék, az *st* ligaturáról nem szólva, az *sc* meg valamivel kisebb számmal az *sz*; a codexekben aztán gyérülne a *z*, egészen eltűnnék az *sc* és tetemesen megszorodnék az *sz*, hogy végre a nyomtatványokban már csak ez legyen uralkodóvá. E helyett azt látjuk, hogy a *Königsbergi Töredékben* az *sz* hang jelölésére egyetlen egyszer sem találkozunk a *z*, a *Halotti Beszédben* a többi jelöléssel szemben semilyen többségben sincs, a codexekben meg nem hogy gyérülne, hanem szaporodik; ellenben ugyanitt az *sz* nem hogy szaporodnék, hanem annyira

gyérül, hogy messze elmarad még az *sc* mögött is, mely pedig, ha nem pusztul is ki, de mégis tetemesen fogy. Mind ez a *z*-t a többinél későbbi kísérletnek mutatja.

Nevezetes, hogy a *Königsbergi Töredékben* és a *Halotti Beszédben* együttvéve a *z* még mint mellékjegy is nagyon jelentékeny kisebbségben van. Az *sz*-k száma csak öt, az *sc*-ké pedig tizenkettő, így a *c* épen 140%-kal haladja meg a *z*-t. Minthogy az *sz* hang jelölésében a codexek utoljára a *z* mellé állottak, bizonyára először nem ezt alkalmazták, különben a többi kísérlet céltalan lett volna. Egészen eldönti a kérdést, úgy hiszem, az az egy dolog, hogy a legrégibb korból van olyan emlékün, mely az *sz* hangot soha sem jelöli *z*-vel, t. i. a *Königsbergi Töredék*; ellenben olyan nincs, mely az *sz* hangot csak *is z*-vel írná. Én tehát mostantól fogva nem csak «az *sc*», hanem még az *sz* «jelzést» is régibbnek merem tartani «a *z*-vel való írásnál»; de még az *sc* és *sz* közt is, észbeli okokra is meg a *Königsbergi Töredékre* is hallgatva, mely az *sz*-t még nem ismeri, azt a különbséget bátorodom tenni, hogy régibbnek ítélem az *sc*-t. Legrégibb két emlékün közül orthographiai tekintetben, úgy gondolom, a *Königsbergi Töredék* régibb a *Halotti Beszédnél*. Ásbóth szerint majdnem bizonyos, hogy a *z* régibb az *sc*-nél (420. l.), én meg épen az ellenkező véleményt vagyok kénytelen kockáztatni.

Már most ennek tisztázása után lássuk befejezésül a betűk értéke szerint is, hogyan állott a dolog. A négy magyar egyszerű sziszegő hang (*s*, *zs*, *sz*, *z*) kifejezésére csak két egyszerű jegy volt, az *s* meg a *z* betű; amaz eleitől fogva az *s* (š), emez szintén eleitől fogva a *z* hanghoz tapadt. Nem volt tehát jegy a *zs* meg az *sz* hang jelölésére. Ez nagy zavart okozott. A *zs*-re előrántották hol az *s* hol a *z* betűt, gyakrabban az utóbbit; az *sz*-re eleinte összetett jegyeket alkalmaztak, de ezeket későbbben elejtve, rendesen a *z* betűhöz folyamodtak, de ligatúrában *t* előtt még az *s* betűt sem vetették meg. Már most az *s* betű jelentett rendesen *s* (š), gyakran *zs*, néha *sz*, a *z* betű pedig rendesen *z* meg *sz* és gyakran, gyakrabban mint az előbbi, szintén *zs* hangot. Ebbe meg a valamennyire gyakorlatlanabb írónak okvetetlenül bele kellett zavarodnia. Annak, hogy az *s* betű ligatúrában *t* előtt az *sz* hangot is jelölte,

az lett a következése, hogy ugyan azt az *s* betűt helytelenül máskor is alkalmazták az *sz* hangra. Ez még a kissé gyakorlottabb írókon is megesett. A gyöngébbek jóval nagyobbabotlottak, mikor azt látva, hogy a *zs*-nek egyik jele, az *s* betű, rendesen az *s* (š) hang kifejezésére szolgál, ezt a teendőt tévedésből néha a *zs*-nek másik gyakrabban használt jelére, a *z* betűre is átruházták. Hasonlót ma is tapasztalunk, mikor a helyesírásban nem nagyon jártasok pl. a *száj* analogiájára azt írják, hogy *kiráj*, vagy megfordítva a *király* analogiájára azt, hogy *szály*. Nevezetes dolog, a minek később okát is fogjuk látni, hogy az *sz* hangnak gyakran *s*-sel, de különösen megfordítva az *s* (š) hangnak kivételesen *z*-vel való jelölése rendesen gyakorlatlanabb apácák írásában fordul elő. Ma midőn minden hangnak meglehetősen biztosan meg van állapítva a jele, el sem képzeljük, mily nehézségekkel járt eleinte az írás mestersége.

Az egyszerű sziszegő hangok régi megjelölésében egy különösen fontos. Hogy a *z* hangra a *z* betűt alkalmazták és hogy ezt átvitték az *sz* hangra is, meg hogy a *zs* hangra a tompa sziszegő *s* (š) hang jelét az *s* betűt is használták, az mind igen könnyen érthető. Már homályosabb, hogy mért alkalmazták a *zs* jelölésére majdnem rendesen az éles sziszegők jelét, a *z* betűt; de legfeltűnőbb dolog, hogy az *s* (š) hang jelölésére épen a latin *s* betűt fogadták el. Az egyszerű sziszegő hangok megjelölésében ez a punctum saliens. Honnan való ez a különös írásmód? Nálunk termett? Vagy idegen földről kaptuk? Közmeggyőződés, hogy nem csak a latin betűket, hanem a latin helyesírást is alkalmaztuk nyelvünkre. Akkor az az *s* eredeti termék, ha talán latin alapon támadt is. Ásbóth ellenben azt mondja, hogy csak a betűnk latin, de helyesírásunk cseh. Akkor hát idegen dolog. A közmeggyőződés történeti és természetes okokra támaszkodva még az *s* (š) hang *s* betűvel való jelölésének homályos volta ellenére is ragaszkodik nézetéhez; Ásbóth meg csakis ez egy dolog alapján akarja, a hogy ő nevezi (426. l.), «a latin theoriát» megdönteni. Minthogy az *s* (š) hangot régen a csehek is *s* betűvel jelölték, tehát a csehek-től tanultunk írni, olvasni. Ez az ő ítélete. Utal ugyan ismételve a többi sziszegők, sőt egyéb hangok jelölésének cseh meg-egyezésére és hasonlóságára is (414., 422., 425., 426—427. l.),

de nem egyenes bizonyságképen, hanem mint olyanra, a mi az *s* (ś) hang írásának eldöntésével szinten világosságot nyer és így reflexíve bizonyít. Úgy hiszem az egyszerű sziszegő hangok jelölésének fentebb vázolt képe teljesen megerthetővé teszi, hogy e részben, ha többet nem tudunk is, mint azt, hogy az *s* (ś) hangot a magyarok eleitől fogva *s*-sel jelölték, nincs okunk máshová fordulnunk fölvilágosításért, szépen kimagyarázhatjuk idehaza a dolgok természetéből is.

II.

Az első, ki a közmeggyőződés nézetéről le nem mondva, az *s* (ś) hang latin *s* betűvel való írásának megfejtését megkísértette, Hunfalvy Pál volt. Veleményének veleje, melyet Ásbóth is idéz (412. l.), a következő: „A latin *s* az egész középkori Európában *sz*-nek hangzott, mit az új latin nyelvek bizonyítanak. Hogyan történhetett hát az, hogy azon keresztyén papok, a kik a latin betűket a magyar nyelv írására legelőször igyekeznek vala alkalmazni, a latin *s*-szel azt a hangot fejezték ki, a melyet a németek *sch*-val, a francziák *ch*-val jegyeznek? Nemde azt kell-e szükségképen gondolnunk, hogy a magyar irodalomnak első zsenge korában az *s*-sel írt szók legnagyobb része valóban *sz*-es is vala; s hogy a vékony *sz* azután kezde lassankint *s*-sé válni?” (*A székelők*. Budapest 1880. 31. l.). Hunfalvy tehát meg van győződve arról, hogy legelőször keresztyén papok igyekeztek a latin betűket a magyar nyelv írására alkalmazni. De nem hallgatja el azt a nehézséget sem, hogy a magyar *s* hangnak latin *s* betűvel való jelölését, szerinte az új latin nyelvek hangoztatása miatt, a latin kiejtésből nem lehet megérteni. Megkísérti tehát, nem lehetne-e magyar kiejtésbeli változásból származtatni.

Tudva levő dolog, hogy a magyarral rokon nyelvek közül a finnben nincs *s* (ś); valamint ismeretes az is, hogy a magyar népnek egy töredéke, a moldvai csángó még most sem vette föl egészen az *s* (ś) hangot. Hunfalvy Pálnak tehát föl szabad tennie, hogy „a magyar irodalom első zsenge korában az *s*-sel írt szók legnagyobb része valóban *sz*-es” vagyis az *s* betű hangbeli értékére nézve a latin kiejtésnek megfelelő lehetett, és hogy

«a vékony *sz* azután kezde lassankint *s*-sé válni». Ezt az utóbb érintett változást meg talán szintén föl szabad tenni oly nép-nél, mely hirtelen és egyszerre megváltoztatja államformáját, vallását és foglalkozását, szóval rövid időn a legnagyobb forradalmon megy keresztül, a melyen nép egyáltalában keresztül mehet. E magyarázat azonban mégis csak a végső szükségben állhat meg kísérletnek. Gyöngéje az, hogy e nagy kiejtésbeli változásnak nem tudjuk fölfedezni semmi okát. Meg az is igaz, a mit Ásbóth mond (367. l.), hogy az *sz*-nek *s*-sé változására a magyar nyelvben nincs elegendő világos példa. Csakhogy a főállítást még se az, se ez nem dönti meg. Azért, hogy Hunfalvy Pál sem tudja megmagyarázni, mért írjuk épen az *s* (š) és nem az *sz* hangot latin *s* betűvel, még mindig igaz lehet, hogy első keresztény térítő papjaink a latin betűket alkalmazták a magyar nyelv írására.

Ásbóth különben másképp is igyekszik a főállítást lerontani. Hunfalvy ugyanis azt mondja, hogy az *s* (š) hangnak latin *s* betűvel való írását azért nem lehet a latin kiejtésből megérteni, mivel «a latin *s* az egész középkori Európában *sz*-nek hangzott, mit az új latin nyelvek bizonyítanak». Itt Ásbóthot az a szerencsétlenség éri, hogy az utolsó állítást észrevétlenül elszalasztja; ő csak «az egész középkori Európába» kapaszkodik. «Ha Hunfalvy Pál», mondja a 413. lapon, «latin nyelven írt iratokra és a bennök előforduló latin szókra érti ezt, nincs ezúttal semmi észrevételem állítása ellen, noha nagyon sok szó fér ahhoz is. De ha Hunfalvy azt hiszi, hogy a latin *s* mint írásjegy, az egész középkori Európában *sz*-nek hangzott», nagyon is téved. Mert analógiát az *s*-nek a magyar szokás szerint való hangoztatására, bizony annyit találunk, hogy hirtelenében azt sem tudjuk, merre forduljunk. Ha mellőzzük is azt a vitás kérdést, vajjon a németben a latin *s* mássalhangzók előtt már egészen úgy hangzott-e, mint a magyar *s*, sehogy sem vitatható el az a tény, hogy a német helyesírásból fejlődött régi c s e h helyesírás csak úgy, mint a X-ik században karintiai szlovén nyelven írt úgynevezett *Freisingi emlékek* jóformán nem is ismernek más jelt a magyar *s* (š) hang jelölésére, mint a latin *s*-et». Hasonlóképen «a régi lengyel helyesírás», folytatja a 414. lapon, «mely a német és cseh helyesírás

befolyása alatt fejlődött és a melyre csak később hatott a latin, nagyon is jól ismeri ezt a latin *s*-et a magyar *s* (*š*) értékével».

El kell ismerni, hogy a mit Hunfalvynak amaz állítása ellen, hogy «a latin *s* az egész középkori Európában *sz*-nek hangzott», itt fölhoz, mind tökéletesen igaz. A baj nem is ebben, hanem a végkövetkeztetésben van. «Abban tehát», így fejezi be, «hogy a latin *s* a magyarban nem *sz* hangot, hanem *s* (*š*)-et jelöl a legrégebb időktől fogva, immár semmi különöst nem találhatunk, ha csak a magyar helyesírást a latinnal nem hozzuk közvetetlen kapcsolatba».

Itt Ásbóth nagy ellenmondásba keveredett. Fentebb azt állítja, hogy ama véleményhez, hogy a latin *s* az egész középkori Európában *sz*-nek hangzott, még akkor is «nagyon sok szó fér», ha Hunfalvy tisztán csak «latin nyelven írt iratokra és a bennök előforduló latin szókra érti». E véleményhez pedig csak akkor «fér nagyon sok szó», ha még «latin nyelven írt iratokban és a bennök előforduló latin szókban» is nagyon sokszor nem *sz*-nek, hanem *s* (*š*)-nek hangzott. Ha meg ez áll, akkor senki sem képes azt fölfogni, miért ne legyen szabad «a magyar helyesírást a latinnal közvetetlen kapcsolatba hoznunk». Talán éppen azért nem, mert a középkori latin iratokban az *s* nagyon sokszor *s* (*š*)-nek hangzott s így a középkori latinság nagyon sokszor okot szolgáltatott, hogy a magyarok a magok *s* (*š*) hangját is egyszerű latin *s* betűvel írják? Vagy Hunfalvy véleményéhez, a mennyiben a latint illeti, csakugyan «nagyon sok szó fér», akkor Ásbóth következtetése, hogy a magyar helyesírást nem szabad «a latinnal közvetetlen kapcsolatba hoznunk», sehogy sem állhat; vagy pedig megfordítva ez a helyes, akkor meg Ásbóth egészen megfontolatlanul szalasztotta ki azt a «nagyon sok szót». Tertium nines. Bizony kár volt ezt a «nagyon sok szót», ha lehetett, néhány példával föl nem világosítani mint a többi ellenvetést, vagy ha nem lehetett, egészen el nem fojtani. Amúgy a végeredmény kivonásakor kellően észrevétette volna magát, emígy gazdáját nem sodorta volna gonosz dilemmába.

Mink a magunk részéről az ellenmondást csak úgy szüntethetjük meg, ha azt a «nagyon sok szót» vagy elfogadjuk vagy mellőzzük. Az utóbbira az adhat okot, hogy Hunfalvy állí-

tásával szemben Ásbóth semmivel sem támogatja, tehát vitásnak hagyja. Akkor az eredmény az, hogy a németek, csehek, szlovének, lengyelek példája, minthogy mindezeknek nem latin, hanem csak saját nyelvökbeli kiejtését mutogatja, Hunfalvy ellen nem bizonyít semmit. Mert Hunfalvy, a ki bizonyosságul «az új latin nyelvekre» hivatkozik és a «keresztyén papokkal a latin betűket» alkalmaztatja «a magyar nyelv írására» világosan azt állítja, hogy «a latin s hangzott az egész középkori Európában sz-nek», hogy a latin nyelven szerkesztett iratokat olvasták mindenütt úgy. Ásbóth az új latin nyelvekre való hivatkozást nem vette figyelembe, így aztán Hunfalvyt természetesen meg sem értette. Tehát ott vagyunk a hol voltunk. Hunfalvy nem tudja megfejteti, mért írjuk az s (š), nem pedig az sz hangot egyszerű latin s betűvel; de azért főállítása, hogy a latin orthographiát alkalmaztuk nyelvünkre, igaz lehet.

Ásbóth példái vagy csak arra valók, hogy már most azt se értsük, mért alkalkalmazták rajtunk kívül eleinte a németek is fél vagy egész, meg a csehek, szlovének, lengyelek is kétségtelen s (š) hangjokra épen azt az egyszerű latin s betűt; vagy pedig arra valók, hogy utoljára is elfogadjuk azt a «nagyon sok szót». Mert annak a nagy megegyezésnek e rendkívül föltűnő dologban, oly nyelveknél, melyek mind a latin írást alkalmazták hangjaik látható kifejezésére, talán mégis csak a kölcsönadó latin nyelvben kell keresnünk első forrását. Akkor igaz ugyan, hogy «a latin s» Hunfalvy hivatkozása ellenére is nem hangzott «az egész középkori Európában sz-nek», de az is bizonyos, hogy «a magyar helyesírást a latinnal» mégis «közvetetlen kapcsolatba» szabad hoznunk. Ha tehát Ásbóth adatai egyáltalában bizonyítanak valamit, akkor csak azt az állítást rontják le, melyet Hunfalvy bizonyára kész örömet föláldoz. Hiszen mindössze csak annyit mondhatnak, hogy a magyar s hang latin s betűvel való jelölése megfejtethető magából a latinból is. Hunfalvy így bizonyára nem sajnálja kárba veszett magyarázó kísérletét, mert annak örülhet, hogy főállítása nem hogy gyöngült, hanem hatalmasan erősödött. Most már annál inkább hiheti és mondhatja, hogy első «keresztyén papjaink a latin betűket alkalmazták a magyar nyelv írására». Ime így czáfolja meg Ásbóth Hun-

falvy Pált. Főállításában vagy épen semmi kárt sem tesz vagy pedig még hathatósan támogatja.

III.

Hosszasabban időztem e tárgynál, nem mintha azt hinném, hogy Hunfalvy Pál rászorul az én védelmemre, hanem mivel az, a mit Ásbóth meg akart czáfolni, eddig minden művelt magyar ember nézete volt. Hunfalvy a közmeggyőződést fejezte ki; az ő külön személyes tulajdona csak az a kísérlet, melylyel előző nélkül a magyar *s* hangnak egyszerű latin *s* betűvel való jelölését iparkodott megfejtetni. Fejtegetéséből, úgy hiszem, eléggé kitűnik, hogy minket még eddig semmi sem kényszerít a latin teoriáról lemondanunk; csak Ásbóth Oszkárt ragadja végzete a cseh theoria csalfa ingoványába. Végzetét maga idézi föl szinte hihetetlen mulasztásaival. Azt gondolná az ember, a ki egyes egyedül csak a valót, nem pedig erőnek erejével a fejében motozó elmélet valamilyes igazolását keresve, kutatja a magyar orthographia eredetét, a közmeggyőződéssel számolva legelőször is azt fogja vizsgálni, hogyan olvastak itt nálunk az első keresztény időben latinul, vagy ha erre nem talál fölvilágosítást, hogyan olvastak tehát akkoriban azok a népek latinul, melyeknek papjai minket térítették. Mert annyi csak bizonyos, hogy ha igazán a latin orthographiát alkalmazták nyelvünkre, akkor azt nem a mai tudomány-kereste classikus, hanem bizony csak a korukbeli vulgáris kiejtés alapján tették. Ásbóth azt, mind a mellett hogy Hunfalvyt czáfolva is okvetetlenül szükséges lett volna e kérdéssel foglalkoznia, ha talán egy pillanatra fölillant is benne, egészen mellőzte. Csak azt nézte, hogyan írtak a magyarok magyarul, a németek németül, a csehek csehül, a szlovenek szlovenül, meg a lengyelek lengyelül; de hogy mind ezek hogyan olvasták, hogyan ejtették akkoriban, mikor a mi orthographiánk keletkezett, a latint, az egy perczig sem foglalkoztatta. Ez a mulasztása legsúlyosabb. Ez hajtotta először idegen földre és kergette közvetve a csehek karjaiba. De még így is megfoghatatlan dolog marad örökké, hogyan tehette egyáltalában, de meg különösen is épen a cseheket, istennek ama választott né-

pévé, mely minket a műveltség csarnokába vezetett. Itt elkövetett mulasztásait már bevezetésemben érintettem; lássuk tüzetesebben.

Hogy orthographiánkat a csehektől vehessük, arra úgy hiszem első föltétel, hogy a cseh írás régibb legyen a magyarnál. Ásbóth ezt még csak meg sem említi, nem hogy egy kicsit vizsgálná. Azt lehetne gondolni, hogy hiszen az igen természetes, hogy a cseh írás a régibb, mert ők is a kereszténységgel kapták, erre pedig előbb tértek mint mink. De hát ez még sem egészen természetes. Maga Ásbóth említi mint lehetséges dolgot, hogy a csehek abban az időben, mikor a történetírók állítása szerint, a mi megtérítésünkben közreműködtek, az ószlovén nyelvet használták egyházi nyelvül; sőt azt még abban, hogy minden közreműködésök mellett sem hagyták itt nyelvöknek legkisebb nyomát sem, és hogy minden szláv eredetű egyházi kifejezésünk az ószlovénből való, némiképp megerősítve látja. Saját világos szavai ezek: «A cseh térítők működése Magyarországon, összefoglalva azzal a tanúsággal, mely a magyar keresztény terminológiából foly, szintén egy ilyen — eddig sehol meg nem említett — körülmény, mely magyarázatát abban találhatná, hogy a csehek akkorában ugyanazt az egyházi nyelvet használták, a melyen régebben a szlovének Magyarországon, a morvák, szerbek, bolgárok, oroszok, horvátok, valószínűleg a lengyelek is közösen dicsérték az istent» (341. l.).

Lehetne-e erre a föltevésre csak gondolni is, ha a cseheknek ebből az időből cseh nyelven írt hiteles emlékek volna? És mit mutat az, hogy a tudósok inkább az ószlovén nyelv liturgiai nyelvül való használatához folyamodnak, mint sem azt higgyék, hogy volt abban a korban cseh nyelven írott mű, hanem elveszett? Ott van ugyan a Grünbergi kézirat, azt Gebauer a IX. századból valónak hiszi; meg azután a János evangéliumának töredéke. Ez utóbbi, mint maga Ásbóth is elmondja (423. l.), úgy van írva, hogy tulajdonképen a latin textus sorai közé van ékelve, más kézzel, a cseh fordítás, s így még ha a latin írás csakugyan a X. századból való volna is, pedig a palaeographusok inkább a XI. század mellett nyilatkoznak, széles sorközeivel legfeljebb annyit bizonyít, hogy helye volt hagyva a cseh fordításnak, ha ugyan annak, de korántsem mutatja azt, hogy

azt a cseh fordítást nyomban a latin textus megírása után írták bele. Egyébiránt több tudós, mint Ásbóth is említi (341. l.), «a jelen századból való hamisítványnak» állítja. A mi pedig a Grünbergi kéziratot illeti, arról legjobb lesz magának Ásbóthnak szavait idéznem, a ki így szól róla: «De egyáltalában kényes dolognak tartom a Grünbergi kéziratból bizonyos kor helyesírását meg akarni állapítani. Először azok sem értenek egyet, a kik hitelesnek tartják ezt a kéziratot, a kor tekintetében, Brandl pl. azt bizonyítgatja, hogy a XII. század végén vagy a XIII. század elején írták. Másodszor pedig már a palaeographicus tekintetek is intenek óvatosságra úgy, hogy ez a kézirat épenséggel nem alkalmas olyan igazságok földerítésére, a melyek nem már amúgy is ismeretesek. Mellőzöm Pertz György és Sickel Tivadar ítéletét és csak Wattenbach Vilmos kemény nyilatkozatára hivatkozom, a ki ügyetlen csalásnak jelentette ki a kéziratot» (423. l.). Ott volnának ugyan még a cseh okiratok, de ezekről is kijelenti Ásbóth, hogy «nem akar ebbe a darázs-fészekbe nyúlni, a hol hamisított, gyanús, rosszul keltezett, sokkal későbbi másolatban ránk maradt oklevelek közül ki kellene keresni azokat, melyekre bizton lehet építeni» (425. l.). Így veti meg Ásbóth az ő újdonság új cseh theoriájának az alapját. Szépen kimutatja, hogy a csehek akkor, mikor itt téríthettek, legfeljebb ószlovénül írtak. Igazán különös; még arra sem gondolt, hogy vajjon a cseh írás régiebb-e a magyarnál.

De hát mégis mindazáltal tegyük föl, hogy a cseh írás a régiebb, meg azonfölül fogadjuk el, hogy a cseheknek, ámbár nyelvünk nem tud róla, megtérítésünkben csakugyan kiváló részek volt. Ásbóthra még ezután is a mulasztásoknak egész sora bizonyul. Elmélete mindössze azon nyugszik, hogy az *s* (š) hangot eleinte a csehek is egyszerű latin *s* betűvel jelölték. Ásbóth nem vetette föl azt a kérdést, elhozták-e a csehek ide az ő írásukat? Kár is lett volna neki, mert akkor nem jutott volna arra az eredményre, melyet minden áron el akart érni. Pedig itt sem engedhetjük el neki a választ. Meg is adja tudtán kívül. Többször utaltam arra a kísérletére, melylyel ki akarja egyeztetni azt az ellentétet, hogy a magyarok megtérítésénél «a tör-ténétírók tanúvallomása szerint a csehek semmikép sem mel-lőzhetők», ellenben a nyelvészek a cseh nyelvnek a magyarra-

való hatását kereken tagadni kénytelenek. Pedig «egészen természetesnek fogjuk találni, hogy a magyar nyelv is fennen hirdeti azt, hogy ki térítette népünket a keresztény hitre, hirdeté még akkor is, ha a történet valóban hallgatna róla, a mint Miklosich állítja. E szerint tehát azt várhatnók, hogy a cseh nyelv hatása látszik meg a magyar nyelven, ha keresztény dolgokról beszél. Mégis, ha jobban szemügyre vesszük a magyar nyelven észlelhető szláv hatást, semmi sem igazolja azt a föltevést, hogy a cseh nyelvnek valaha ilyen hatása volt» (336. l.). Minthogy pedig a magyarban található szláv eredetű egyházi kifejezések mind ószlovénból valók, megfajtásul azt teszi föl, hogy vagy magok a csehek is az ószlovént használták egyházi nyelvül (341. l.) vagy pedig ők inkább csak a vezetők voltak s az ő fölügyeletök alatt szlovén alsó papság végezte a térítést. Az első *vagy*-ra már fentebb idéztem saját szavait, a második *vagy*-ról meg így foglalja össze véleményét: «Az egyházi kifejezések tehát ilyen szlovén tolmácsok, illetőleg alárendelt papok útján is kerülhettek a magyar nyelvbe, és a cseheknek inkább csak a vezetés, az eszközök megválasztása jutott volna osztályrészül» (342. l.). Úgy mellékesen szólva reményelem, hogy azokkal a «szlovén tolmácsokkal» nem szlovénül, hanem magyarul tolmácsoltatja a magyaroknak a csehek igéit. De visszatérve nem tudom, melyiket választaná a két *vagy* közül, ha épen okvetetlenül választania kellene; csak annyit tudok, hogy nagyon rosszúl járna akármelyikkel. Mert ha a csehek az ószlovént használták térítésök idejében egyházi nyelvül, akkor minthogy épen egyházi functióban jártak itt, nem cseh, hanem ószlovén könyveket hoztak magokkal, melyek cyrill írásukkal épenséggel nem voltak alkalmasak latin betűs cseh orthographiát terjeszteni. Ugyan oda lyukad ki a dolog, ha a csehek csak vezettek és szlovén alsó papság végezte a térítést; mert ez már csak azért sem használhatott cseh egyházi könyveket, más meg nem kellett és nem is lehetett, mivel nyelvünk tanúsága szerint semmi esetre sem csehül, hanem csakis ószlovénül hirdethette az ígét. Így ez is csak legfeljebb cyrill betűs ószlovén írás alapján terjeszthette volna a latin betűs cseh orthographiát. A csehek tehát, ha ugyan volt nekik, se így se úgy nem hagyhatták nekünk itt az írásukat.

De azért mégis mindazáltal tegyük föl, hogy már volt is a cseheknek írásuk meg hogy el is hozták ide hozzánk. Akkor előáll az a további kérdés: egyedül csak a csehek írták-e az *s* (š) hangot egyszerű latin *s* betűvel vagy pedig mások is? Erre Ásbóth már akkor megfelelt, mikor nagy czáfoló buzgóságában azt vetette Hunfalvy ellen, hogy «analogiát az *s*-nek a magyar szokás szerint való hangoztatására, bizony annyit találunk, hogy hirtelenében azt sem tudjuk, merre forduljunk» (413. l.). Föl is említette a cseheken kívül a németeket, a kiknél csak annyi a bizonytalan, hogy az a hang, melyet ők *s*-sel jelölnek, egészen olyan volt-e, mint a szláv *s* hang, valamint fölemlítette még a karintiai szlovéneket és a lengyeleket. Maga kénytelen tehát megengedni, hogy a magyar nem szorult e tekintetben mulhatatlanul a csehre. Vagy egyes egyedül csak a csehek térítettek nálunk? Ásbóth erre a kérdésre sem gondolt. Pedig neki ki kellett volna mutatnia, hogy habár az *s* (š) hangnak latin *s* betűvel való írása megvolt nemcsak a cseheknél, hanem bizonyos mértékben a németeknél is, föltétlenül pedig a karintiai szlovéneknél is meg a lengyeleknél is, a magyarok mégis egyedül csak a csehektől vehették, mert a többiek egyáltalában nem jártak itt. A németekre úgy hiszem nem kell bizonytságot keresnem. A karintiai szlovének ittjártáról meglehet nincs adat, de azért ő tőlük még mindig inkább kölcsönözhattuk volna az *s*-es írást mint a csehektől, ha ezek százszor itt jártak is, mert ők, kik a cseheknél semmiesetre sem távolabb szomszédaink, valósággal oly időből, a X. századból tudnak fölmutatni latin betűs emléket, az Ásbóth által is említett (413. l.) úgynevezett Freisingi emlékeket, mely a kölcsönvételt még lehetségessé teszi, holott a csehek ilyenekkel épen nem dicselkedhetnek. A lengyelek, a mi írásuk régiségét illeti, a cseheknél nem állnak hátrább, mert róluk sem lehet kedvezőtlenebbet mondani, mint azt, hogy ki tudja, a mieinknél föl bírnak-e mutatni nyelvükön írott régibb emlékeket? Itt jártukról meg elég a szent Gellért nagyobb legendájából (kiadta gr. Batthyány Ignác püspök: Sancti Gerardi Scripta et Acta. Gyulafehérvárt 1790. 330. l.) az az egy adat is, hogy szent Gellérthez a lengyelek csak úgy sereglettek mint a németek, csehek, francziák és mások. A csehek tehát nem is *primi inter pares*, nem hogy

egyedüli példánk lehettek volna. Ezek közül melyik népnél lehet nekik reánk több hatásukat kimutatni?

De hát mégis mindazáltal tegyük föl, hogy az *s*-es írást sem a németektől sem a karintiai szlovénektől, sem a lengyelektől nem tanulhattuk volna. Álljanak egyedül szemben a magyar meg a cseh. Mivel bizonyítja Ásbóth, hogy a magyar azt az írásmódot nem vehette ugyanonnan, a honnan a cseh? Amanak szükségképen ettől kellett kölcsönöznie? Olyan dolog az, mely csak a cseheknél fejlődhetett vagy melyet csak a csehek vehettek kölcsön valahonnan? Kifordítom, befordítom Ásbóth egész értekezését mind függelékestül, «csendes mint a halál». Pedig itt ugyancsak hangosan kellene szólania. Néhány kölcsönszót még olyan néptől is vehet át egy másik nép, melylyel nem érintkezik valami nagyon szorosan. Hogyne venne át akkor legalább egyet-kettőt attól a néptől, melytől írni, olvasni tanul? Vagy ehhez semilyen érintkezés se kell? Úgy látszik, mert Ásbóth a mi írásunkat olyan néptől származtatja, melynek nyelvéből egy árva szócskát sem kölcsönöztünk.

De elmegyek a végsőig. Tegyük föl még azt is, hogy csakugyan a csehektől tanultuk *s* hangunkat *s* betűvel írni. Már ennél többet bizonyára senki sem követelhet. Itt akkor épenséggel egy teljesen megfoghatatlan titok előtt állunk. Minthogy Ásbóth a magyar *s*-es írást a latinból megfejtethetlenné mondja (414. l.), továbbá nem csodálkoznék, ha latin szövegben az író a magyar *sz* hangot többször latin *s* betűvel jelölné (418. l.), végre pedig hajlandó föltenni, hogy az *Ehrenfeld-codex* írója «a sok és *semyt* szók *s*-ét egy vigyázatlan perczében latinosan *sz*-nek olvasta» (426. l.), szükségképen azt kell hinnie, hogy nálunk eleitől fogva mindig, kivétel nélkül, *sz*-nek olvastak a latinban minden *s* betűt, a mint azt egy helyt (419. l.) világosan ki is fejezi. Fogadjuk el ezt is. Van tehát *s*-es cseh orthographiánk és *sz*-es latin kiejtésünk. Nézzük, mire megyünk vele.

A csehek megajándékoztak az *s*-es írással és aztán úgy eltűntek, hogy azóta is hiába keressük a nyomukat. Nem hagytak itt semmit, csak azt a nagy csodát, hogy mink a hatalmas latin nyelv *sz*-es kiejtése ellenére állhatatosan ragaszkodunk a ránk semmikép sem ható cseh nyelv *s*-es írásához. Honnan a cseheknek e szörnyű, e bűvös hatalma? Ez már egymaga is

elegendő lett volna, hogy Ásbóthot még az utolsó perczen is gondolkozóba ejtse. Ő maga egész diadallal veti ok nélkül ellem, hogy még az egészen latinul írott oklevelekben is a magyar szók sz hangja jelölésében eleitől fogva szakadatlanul kerülnek az egyszerű latin s betűt. Bizonyságul idézi (419. és 418. l.) 1075-től 1320-ig és 1217-től 1429-ig a Szölös és Szolgagyör helyneveket. Amabban találunk «12-szer z-t, 6-szor sc-t, egyszer a mai sz írást, egyszer c-t, egyszer s-t». Az utóbbiban találunk «19-szer z, egyszer sc, kétszer egy és ugyanabban az okiratban s jelt, találunk z-t még akkor is, mikor a szó különben teljesen latinos ruhába öltözködött, azaz *Szolga-györiensis*-t is z-vel írják» (*Zulugageuriensis*, *Zulgageuriensis* stb. vagy 13-szor), «pedig azt már ugyancsak bátran írhatták volna latin s-szel és bizonyosan úgy is írták volna, ha különben is latin s-szel írták akkorában a magyar sz-et, a mint Volf állítja». Nem állítottam ugyan, azt már apróra kimutattam a *Nyelvtudományi Közleményekbe* áttett válaszomban, de még úgy is Ásbóthnak jóval, de jóval több oka volna megijedni mind ettől mint nekem. Nagyon is igaz, «hogy el-elvéve találunk ugyan latin s-et a magyar sz jelölésére használva, de nagyon ritkán» (419. l.). Csakhogy az is bizonyos, hogy ez adatokat számbavéve, melyek szerint a magyar sz hang jelölésében az egyszerű latin s betűt húszszor is elkerülték, míg egyszer (Szölösnél) vagy kétszer (Szolgagyörnél) megelégedtek vele, valami támasztékra kell gondolnunk, mely az írók még latin textusban sem hagyta cserben. Ez a támaszték pedig nem lehet az a szabály, hogy magyar szóban az s (ś) hang s betűvel írandó, mert hát ennek a hatalmas latin nyelv sz-es kiejtésével szemben még nagyobb támasztékra van szüksége. Mért nem fordították meg a dolgot, mint a hogy ma rajtunk kívül minden más népnél látjuk? Mért nem alkalmazták épen az sz hangra az egyszerű latin s betűt és mért nem kerestek inkább az s (ś) hangra más jelt? Ásbóth talán azt képzei, hogy az s (ś) hangnak egyszerű s betűvel való írása a csehektől átvéve nyomban vérünné vált s az írókban folyton magyaros tudatkép élt. De hogy mennyire becsüli, mennyire taksálja ezt a magyaros tudatot épen ő maga, az abból látszik, hogy az *Ehrenfeld-codex* írójával, jól megjegyzendő, nem latin, hanem tisztán magyar textusban olvas-

tatja «a *sok* és *semyt* szók *s*-ét latinosan *sz*-nek» (426. l.). És hogyan magyarázzuk e magyaros tudatból azt, hogy számos codexünk írói az *s* (š) hang jelölésében, megfedkezve az *s*-ről *z*-re tévednek? Lehet-e itt magyaros tudatra csak gondolni is? Mi isten csodája bírhatta hát akkor a magyarokat arra, hogy ne a latinra, hanem a csehre hallgassanak? Hősiesen ellentállanak amannak, pedig a kísértés mily nagy!

A csehek nem hagytak itt egy betűnyi cseh írást; írónk így csehül még csak nem is olvashattak, nem hogy a cseh írást gyakorolhatták volna; de meg csehül egyáltalában nem is tudtak. Talán úgy ismerték a cseh nyelvet, mint Shakespeare Csehországot. Ellenben latin írás forgott itt elég; más se volt. Eleinte minden írónk tudott latinul, sőt más mint deákos ember írni egyáltalában nem is tudott; csak későbbben tanulják meg az írást kivételesen deáktalanok is. Azután legtöbb, majdnem minden írónk többet írt és olvasott latinul mint magyarul. Ehhez fogjuk még a latin nyelv tömérdek sok *s* hangját szó elején, szó belsejében, főképp pedig szó végén, és kapunk oly bűvös csábító kigyósziszegést, mely még a paradicsominál is hatalmasabb lehetett volna, ha a cseh talizmán nem védi meg a magyarokat az elkárhozástól. Én nem vagyok babonás, de azt látva, hogy a szegény gyöngé magyarok a rettentő erővel berontó latin ellenség minden támadását ily diadalmasan egyedül csak a cseheknek láthatatlan, hallhatatlan, tapinthatatlan, ízlelhetetlen, szagolhatatlan, mindenképp észrevehetetlen segítségével verik vissza, önkéntelenül összeborzadok a cseheknek e mérhetetlen nagy és szörnyű titkos hatalma miatt. Prózaí módon szólva, az *s*-es írást a latin nyelv ellenében erős támaszték nélkül 24 óráig sem lehetett volna fenntartani.

Ha Ásbóth a cseh kölcsönvételt továbbra is hirdetni akarja, akkor a XI. századból való hiteles okiratból vagy krónikából kell előmutatnia oly tartalmu adatot vagy följegyzést, hogy a magyarok csakugyan a csehektől tanulták az *s* (š) hangnak *s* betűvel való írását. Hanem még akkor is megmarad az a nagy titok, hogyan tudott a latin írás ellenében meggyökerezni. Ha ezt is cseh segítséggel akarja megfejteti, akkor csak azt a tanácsot adhatom neki, jelentse ki elmélete méltó kiegészítésül, mert más menekülése már csakugyan nincs is, vagy azt,

hogy a cseh írás itt legalább is oly közönséges volt, mint a latin, vagy pedig mindjárt azt, hogy régi codexeinket mind csehek írták. Ez mindenesetre még nagyobb föltűnést fog kelteni. Mint-hogy pedig ezt mi többiek sehogy sem fogadhatjuk el, engedje meg, hogy a megfejtést egyenesen a régi magyarországi latin kiejtésben keressük; mert mi azt hisszük, hogy ismét az ő példáit idézve, nem a latin szokás ellenére nem írták *Szólös-t* meg *Szolgagyör-t* *s*-sel, hanem egyenesen a latin kiejtés parancsára. Úgy tartom, nem az a «csoda», hogy a magyar helyesírásnak cseh eredetét «mindeddig nem látták», hanem az a csoda, hogy egyáltalában akadt ember, a ki meg tudta látni. De errare humanum. Hogy hamis nyomon indul, az megeshetik akárkin; az még csak tévedés, nem hiba. Hibává akkor lesz a tévedés, ha a kutató az elért eredményt lépésről lépésre mindenképen ki nem próbálja. Ezt mulasztotta el Ásbóth; ennek tulajdoníthatja tehát, ha most föl kell sóhajtania: «Oh adj, oh adj nekem Hús cseppet, hű csehem!» Én pedig őszinte köszönetet mondok neki, hogy engem megkímélve a szükséges adatok fáradságos megszerzésétől, értekezésében és ennek függelékében oly bőven és mindjárt készen nyújtott nekem mindent az ő saját elméletének lerontására.

IV.

Az utóbb említett dolgot lehetetlen még külön ki nem emelnem. Szándékosan csakis azokat az adatokat használtam, melyeket maga Ásbóth szolgáltatott. Mindössze egyszer hivatkoztam másra, mikor annak bizonyosságául, hogy lengyelek csakugyan már szent István idejében jártak itt, a Gellért-legendát idéztem. Ez egy is oly kevésbé fontos, hogy bátran elmaradhatott volna. Még annyira sem mentem, hogy az Ásbóth használta forrásokban tovább kutattam volna. Egész dolgom arra szorítkozott, hogy vizsgáljam adatainak megbízhatóságát. Nagy szerencsétlenségére az idéztem adatok mind helyesek. Az én alapom tehát egészen biztos. Ez az ő elméletére nézve még akkor is baj volna, ha azokat az adatokat én szereztem volna az illető forrásokból; annál nagyobb baj hát, hogy ő maga szolgáltatta! Így minden adatnak egyenesen sujtó ereje van. Nem az eszközök, hanem a gondolkozás hia okozta a teljesen hibás

eredményt. Ásbóth mindennel rendelkezett, hogy jól megfelejtse a kérdést; csak egy kis skepsis, csak egy kis kritika kellett volna. Csak így eshetett meg, hogy éppen arra alapította elméletét, a mi legkevesebbé támogatja, sőt egyenesen ellene fordul. Az *s* (š) hangnak *s* betűvel való jelölése nem hogy mellette szólna, hanem éppen a legerősebben ellene bizonyít.

De nem volna helyes, ha a főerősség ledöntésével beérném. Meg vagyok ugyan győződve, hogy azzal ledől az egész épület; mind a mellett maradhatnak bűvő helyek. Egy ujdonatú elmélet, kivált ily fontos kérdésben, különben is megkövetelheti, hogy teljesen csak nagyon beható, csak minden oldalú vizsgálat után vessük el. Azért tekintsük már most Ásbóthnak másodrendű erősségeit is. Hátha a főerősségből kiszorítva ide menekülhet! Ám lássuk. Az többé nem lehet kétséges, hogy az *s*-nél rosszabb alapot igazán nem választhatott volna, még ha a *gy*-re épít sem, melyre pedig már csakugyan nem lehet gondolni, mivel ennek jelölésére a csehek tőlünk eltérően mellőzve a *g*-t, eleitől fogva a *d*-t alkalmazták. Methodikai szempontból minden esetre jóval helyesebb lett volna, ha a két nyelvnek olyan orthographiai megegyezéséből indul, mely a hatalmas latin nyelv beavatkozásától biztos. Így az *s* helyett inkább építhetett volna az olyan hangok egyforma jelölésére, melyeknek a latinban mint ismeretleneknek nincsen betűjük. Ilyenek pl. a *cs*, *ly*, *ny*, *ty* hangok. Hogy azonban erre mennyire nem gondolt, az kitűnik következő nyilatkozatából: «Minthogy a helyesírásról csak melleleg szóltam, nem fogom az egész régi magyar helyesírást apróra magyarázgatni; elég, ha utalok Gebauer említett», a régi cseh orthographiát tárgyaló «művére és egyszerűen konstátalom, hogy valamint a főkérdésben, az *s* és *sz* hangok jelölésében, úgy a többi pontokban is teljes összehangzást találunk a régi cseh és magyar helyesírás közt. Mind a kettő nem különböztette meg egymástól az *n* és *ny*, *l* és *ly*, *c* (*k*) és *cs*, *sz* és *z*, *s* és *zs* hangokat, noha már nagyon korán találunk egyes pontosabb jelölésre irányzott kísérleteket» (425—426. l.). Neki nem ezek az «egyes pontosabb jelölésre irányzott kísérletek», hanem éppen ellenkezőleg az a «teljes összehangzás» fontos, hogy ama hangokat sem a cseh sem a magyar helyesírás «nem különböztette meg egymástól»; mintha bizony a latin arra a meg nem

különböztetésre nem szolgáltatott volna elegendő okot és a magyarnak a csehtől kellett volna azt tanulnia. Hagyján a kérdéses *sz* és *z*, *s* és *zs*; de mit akar az *n* és *ny*, *l* és *ly*, *c* (*k*) és *cs*, mikor a latinban *ny*, *ly*, *cs* teljesen ismeretlen és így természetesen nincs is, mert nem is lehet megkülönböztetve? A magyarnak pedig a megkülönböztetésre volt szüksége s ha ezt nem tanulta a csehtől, akkor egyáltalában nem volt mit tanulnia tőle. Hiába említi Ásbóth bizonyágképen, hogy «egytől egyig megtaláljuk helyesírásunk valamennyi sajátosságát a régi cseh forrásokban» (426—427. l.), ha az a «valamennyi sajátosság» egyszerűen csak affele meg nem különböztetés, melynek meghonosítása végett a csehnek teljességgel nem volt szükséges ide fáradnia, minthogy annyi útbaigazítás, a mennyit ő adhatott, a latintól is telt. Különös egy alap, melynek majdnem egész területe negativum s alig egy talpalatnyi positivuma is hasznavehetetlen.

De szükségképen ide kellett jutnia annak, a ki minden egyes történeti adat hiával úgy akarta írásunk eredetét kimutatni, hogy egyedüli támasztékáról «a helyesírásról csak melleleg szólt» és «az egész régi magyar helyesírást apróra magyaráztatni» vonakodott. Ásbóth tudományos methodusa e kérdésben világosan az, hogy csak egyetlen egy dolgot néz s azt sem szabadon, hanem szűk ellenző korlátozta szemmel. Neki csak az *s* (š) hangnak *s* betűvel való jelölése fontos; minden egyebet csaknem fitymálva mellőz. Pedig itt az aprólékoskodás nagyon is helyén, nagyon is szükséges lett volna. Mert annyi bizonyos, hogy helyesírás dolgában a magyar eleinte nem lehetett eklektikus, hanem mint Ásbóth is hiszi, «valamely idegen helyesírást teljesen átvett» (420. l.). Ha tehát Ásbóth akarata szerint a csehet vette volna át, akkor szükségképen azt kell várnunk, hogy «a régi cseh forrásokban» a régi magyar orthographiának ne csak összes negativ, hanem a mi sokkal fontosabb, egytől egyig valamennyi oly positiv sajátossága is meglegyen, mely semminemű hangrendszerbeli eltérést nem mu'at. Nagy baj, ha a magyarban olyan jelölés találkozik, akár csak egy is, a milyen a csehben nincs, habár maga a hang meg van.

Nevezetes itt mindjárt Ásbóthnak az a nyilatkozata, hogy az *sz* hangot jelölő *sc* «speciális magyar fejlődésnek látszik»

(420. l.). Ezt még azzal egészíti ki, hogy Gebauer a régi cseh orthographiát tárgyaló művében «egy szóval sem említi az *sc*-t az *sz* hang régi jelei közt» és hogy ő maga is csak egyetlen egy példát talált «a csehországi latin okiratokban». Ennek az egy példának azonban két baja van. Először is nem *c s e h* nyelven írott emlékből, hanem csak «csehországi latin okiratból» való, holott Ásbóth régi orthographiánkat egyenesen a latinnak kizárásával közvetlenül a csehből származtatja, tehát szükségképpen cseh nyelven szerkesztett iratokra alapítja. A másik baja meg az, hogy az a latin okirat, melyben előfordul, csak 1250-ben kelt, holott nálunk, mint maga Ásbóth mondja (418. és 419. l.), már 1222-ben megvan *sculgageur*, sőt már 1156-ban is *Sceleus*. Nálunk bizony az *sc* nemcsak latin okiratokban igen gyakori, hanem a *Königsbergi Töredékben*, mint már azelőtt említettem, oly régi magyar emléket birunk, mely az *sz* hangot egyetlen egy eseten kívül (tíftan) mind végig következetesen csakis *sc*-vel jelöli. A csehben ennek még a csirájára is csak 1250-ben és még akkor is csak latin okiratban akadunk. Ime az egyetlen positiv sajátság, melyet Ásbóth az *s* (ś) hangnak *s* betűvel való írásán kívül említ, kerekén elutasítja a csehet.

Még erősebb a már érintett *gy* hang írása. Erről Ásbóth mélyen hallgat, pedig a *gy* a régi csehben is közönséges hang volt s így jelölését a magyar csakugyan innen tanulhatta volna, sőt egyenesen kellett volna is tanulnia, ha orthographiáját igazán a csehtől vette. A helyett azt látjuk, hogy a csehben a legrégibb időtől fogva mind máig nincs kétségtelen példa, melyben a *gy* hang jelölése a mi módunk szerint akár magában álló akár mellék betűvel összekötött vagy diakritikus jellel ellátott *g*-t mutatna. Hogy pedig a szakadás teljes legyen, viszont a magyarban megfordítva, nem akad olyan példa, mely a *gy* hang jelölésére cseh szokás szerint a *d*-t alkalmazná. Előfordul ugyan a *Königsbergi Töredékben* *Tudyuc*, de azt ugyancsak ez emlék *maradhassun*, *tudhotiuc* szavai, melyekben *dh* physiologiai okból csak *th*-nak hangozhatott, itt számba nem vehető etymologiai írásnak bizonyítják. A hol etymologizálásra nincs alkalom, ott a *Königsbergi Töredék* is meg a *Halotti Beszéd* is, ez utóbbi kivétel nélkül, mindig *g*-vel jelöli a *gy* hangot (K. T.: ug 2-szer, hug 2-szer, legen; H. B.: vogmuc, gimilcietul, gimilcietvl, gimilf-

tvvl 2-szer, gimilfben, gimilfnec, ig, ígg, Ge, ge 2-szer, hug 8-szor, Hug, Wimagguc, vimagguc 2-szer, uimagguc, uimaggomuc, uimaggonoc, kegilmet, kegilmehel, kegiggen, archangelt, angelcut, ovga, legenece, oggun). A puszta *g*-én kívül előfordul ugyan még *gi*, *gj*, *gy*, néha *gh* vagy mind ezeknek rövidítése *g'*, *g''* is, de a *g* maga akármi összeköttetésben mindig megmaradt a *gy* hang jelölésére, s úgy látszik meg is fog maradni, a míg magyar írás lesz. Hol itt a cseh hatás? A magyar úgy látszik csak nem tanulni, csak hangjainak meg nem különböztetése végett fordult a csehhez; mert azt, hogy tanulna tőle, hogy hangjainak megjelölése ügyében tanácsával élne vagy tanácsát csak kérné is, még eddig ugyan nem láttuk és bajosan is fogjuk valaha látni. Jól megtekintve a dolgokat, ez a tanúság rejlik Ásbóthnak «a régi cseh és magyar helyesírás közt» talált ama «teljes összehangzása» fenekén, mely szerint «mind a kettő nem különböztette meg egymástól az *n* és *ny*, *l* és *ly*, *c* (*k*) és *cs*, *sz* és *z*, *s* és *zs* hangokat».

Eddig még habár félremagyarázott, de mégis reális adatokkal álltunk szemben. Hogy a csehek az *s* (š) hangot régente szintén *s* betűvel jelölték, hogy eleinte az ép most elősorolt hangokat ők sem különböztették meg egymástól, az csakugyan igaz. De már egészen másképp vagyunk Ásbóthnak amaz állításával, hogy «a csehek közvetítése által kaptuk a *zsoltár* kifejezést, általok az *olvasni* «*legere*»-féle szóhasználatot» (426. l.). A *zsoltár* kétségkívül szláv nyelvből került hozzánk; de hogy mért épen «a csehek közvetítése által», azt nagyon nehéz megérteni. Nincs ugyan nyelvbeli bizonyosságunk, de a történetírók azt állítják, hogy a csehek buzgón térítgették a magyarokat. Szláv eredetű egyházi szavaink mind az ószlovénből valók. A csehek tehát, ha adtak, csak ószlovén szókat adhattak nekünk. A *zsoltár* szónál Ásbóth előadása szerint (411. l.) az a különös, hogy az ószlovén forrásokban nem található; ellenben megvan az újszlovénben *žoltar* és megvan a lengyelben *žoltarz* alakban. Hát a csehben? Ott is megvan, csak hogy fájdalom nem *o*-val, hanem *a*-val *žaltár* alakban. Hanem hát ezen is lehet segíteni. Ásbóth a lengyelből azt következteti, hogy a cseh «csak a hosszú német befolyás következtében lett hűtelen a tisztán szláv (o-val való) hangoztatáshoz». De már itt én is azt kérdezhetem,

még pedig nagy örömemre ép Ásbóthnak saját szavaival kérdezhetem (416. l.): «Az okoskodás, következtetés már többet nyom-e mint a napnál világosabb tények?» Mert a való az, hogy az ószlovénnek egyenes örökösében, az újszlovénben megvan ugyancsak Ásbóthtal szólva «szakasztott mása a magyar szónak», teljes hangegyezésben *o*-val és tiszta *r*-rel; holott a cseh alak még a lengyelnél is távolabb esik a magyartól, mint-hogy *o* sincs benne, nem hogy tiszta *r* volna. A lengyel nyelv ugyan sokat kölcsönzött a csehből, de azért mégis nagy kérdés, hogy ezt a szót is csak onnan vehette-e; mert az, hogy a cseh alakban nincs *o*, hanem *a*, semmi esetre sem bizonyíték, hanem talán inkább az ellenkezője. De hát ott az *ř* és *rz*; legyen ez a bizonyíték és így fogadjuk el, habár semmi adat nem támogatja, hogy a régi csehben is *o*-san *žoltař* volt. Mi a nyereség? Csak az, hogy közelebb esik a magyarba átment ószlovén alakhoz. Úgy hiszem Ásbóth sem akart egyebet. Ő előtte ugyanis az lebeggett, hogy az ószlovén emlékekből a *zsoltár* nem mutatható ki. Akkor hát, hogy jutott a magyarba? Bizonyosan «a csehek közvetítése által». Így vélekedik ő. Egy kicsit különös okoskodás, de azon hiába akadnánk fenn; mégis csak számolnunk kell vele. Azt a régi birói utasítást: *quod non est in actis, non est in mundo*, bizonyára ő sem alkalmazza a nyelvekre. Az ószlovénnél ez ellen a «közvetítés» is biztosít bennünket. Neki is azt kell vallania, hogy a mi nincs az ószlovén emlékekben, bátran meglehetett az élő nyelvben. Sőt egy nagy lépéssel tovább kell mennie. Hogy «a csehek közvetítése» lehetséges legyen, nem szabad meglegednie azzal, hogy a *zsoltár* az ószlovénben meglehetett, hanem egyenesen azt kell mondania, hogy megvolt s hogy ennél fogva az ószlovén iratokban csak véletlenségből nem maradt fenn. Mert ha nem volt meg, akkor honnan közvetítetteti a csehekkel? Csakhogy aztán, ha megvolt, bátran azt kérdehetjük, mi szükségünk egyáltalában «közvetítésre»? Hát a magyarok csak írott ószlovén nyelvből vehették szavaikat? De még akkor is mind fenmaradt, a mi ószlovénül volt írva? Nem veszett el egy betű sem? Akár hogy forgassuk a dolgot «a csehek közvetítése» mindenkép szükségtelen, sőt csak erre az egy szóra szorítva egyenesen megfoghatatlan. Mert vagy a többi ószlovén eredetű szót is «a csehek közvetítése által

kaptuk» vagy ezt az egy *zsoltár* szót sem. Ásbóth mégis azt mondja: «M e g l e h e t t e h á t , s ő t v a l ó s z i n ű , h o g y a *zsoltár* szó nyelvünkbe nem az ószlovénből, hanem kivételkép egyenesen a cseh nyelvből került» (411. l.). Csakugyan valószínű? Épen az ellenkező. De még ha valószínű volna, hogyan változhatott az, a mi itt még csak «v a l ó s z i n ű», tizenöt lappal későbbben (426. l.) már annyira biztossá, hogy bátran egyik alapkövévé lehetett tenni egy egészen új elméletnek? Nagyon erősen állhat az a theoria, melynek támaszai ilyenek, melyben Ásbóth saját szavai szerint «a *zsoltár* nem a leggyengébb argumentum» (411. l.).

De való igaz is, hogy «nem a leggyengébb»; mert méltó társa az, hogy a csehek által kaptuk «az *olvasni* ,legere'-féle szóhasználatot». Ezzel nagyon röviden is végezhetünk. Maga Ásbóth ezt a szóhasználatot így magyarázza: «De tudjuk, hogy valamennyi ugor népre, a magyart kivéve, hatott az orosz, s egyes egyházi kifejezésekből, melyek csak az oroszból magyarázhatók, Ahlquist már régebben kivette, hogy még a finnek és észtek közt is orosz térítők jártak előbb, mintsem őket a germán népek meghódították és végkép megtérítették. Könnyen értjük tehát, hogy mind e népeknél az a szó, melynek eredetileg, mint a magyar *olvasni* szónak is, csak ,számlálni' jelentése volt, az orosz *čestb' (čítatb')* ,számlálni-olvasni' hatása alatt vette föl az ,olvasni' jelentést is, csak úgy, mint másrészt a magyar az ószlovén *čisti (čitati)* ,numerare-legere' mintájára rubázta föl *olvasni* ,numerare' igéjét a ,legere' jelentéssel» (407—408. l.). Hol maradnak a csehek? Ásbóth itt egy árva hanggal sem említi, hogy «általok kaptuk» ezt a szóhasználatot, és később a *zsoltár* szóval együtt mégis újdonszerű elméletének egyik erős oszlopává teszi. Mért nem részesíti legalább a szerinte ószlovénből fordított magyar kifejezéseket mind ebben a kitüntetésben? Mert itt is áll ám, hogy vagy a többit is a csehek révén kaptuk vagy ezt az egyet sem.

Utoljára hagytam a történeti argumentumot. Pedig ez már csakugyan nem utolsó. Mindenesetre megérdemli, hogy egy kicsit a szemébe nézzünk. Egy dolog nagyon homályos benne. Hány cseh jött ide téríteni? Mikor a szükség úgy kívánja, Ásbóth mindig valóságos cseh invasiót akar képzelteni; habár

néha, csakhogy szintén szükségből, beéri nagyon kevés cseh vezetővel is, kiknek szlovén papokat ad segítségére. De tulajdonképpen csak egyet említ; mert szent Adalbertet csakhamar elejti (322—323. l.); másról meg nem szól. Az az egy pedig Radla, «a ki Asztrik (Anasztáz) név alatt mint Magyarország első érseke ismeretes» (323. l.). «Radla szent Adalberttel gyermek kora óta szoros barátságban élt, együtt járt vele a magdeburgi iskolába és válságos napokban tanácsával támogatta; Adalbert pedig idősebb barátjához még akkor is, mikor az élet vihara elválasztotta őket, gyermeki szeretettel ragaszkodott» (u. o.). «Radla egy ideig a Prága közelében fekvő břevnovi benczés klastrom apátja volt, mint ilyen jött szerzeteseivel együtt Magyarországra, mikor Adalbert személyes ellenségei a szigorú püspök testvéreit megölték, rokonait és barátjait mindenféle üldözték. Ezen szerzetesek számára kezdte Gejza a pannonthalmi sz. Márton monostorát építtetni, melynek első apátja Radla lett» (324. l.). «Hogy Radla kísérvével együtt kiváló szerepet játszott akkor tájt, mikor a térítés nagy munkája az egész országban folyt, kiviláglik abból, hogy sz. István őt a legnagyobb bizalommal halmozza el és érdemei fejében első — esztergomi — érseknek szemeli ki» (u. o.).

Most minden attól függ, hogy kik, mifele nemzet voltak Radlának kísérvői. Megmondja nekünk maga Ásbóth következőképpen: «Kétséget ugyan nem szenved, nem is vonták kétségbe, hogy nálunk több cseh pap működött ebben az időben, de a rendelkezésünkre álló forrásokból nem lehet határozottan kiolvasni, hányan jöttek Radlával Magyarországra, azt sem, csehek voltak-e mindnyájan, vagy legalább nagyobb részök? Mert a břevnovi klastrom első tizenkét szerzetesét sz. Adalbert a római klastromokból hozta magával. Hogy ezek közt akadhatott cseh is, hogy szent Adalbert legszívesebben földiket választott, ha ugyan talált, hogy végre még nem lévén Csehországban klastrom, Rómába is vetődhetett cseh barát, azt föltennünk ugyan szabad, de valóban biztos adatot nem sikerült találnom, mely e tizenkét első szerzetes nemzetiségére vallana, vagy sejtetné velünk, hogy a klastrom alapítása óta elmúlt két rövid évben mennyiben sikerült a cseh eredetű apátnak cseh papokat maga köré gyűjteni» (324. l.). Tehát van egy biztos cseh,

maga Radla, a többi meg minden valószínűség szerint csupa olasz. Ennyiből áll az egész cseh invasió. Akkor csoda-e, hogy a cseh nyelv a mienkben nem hagyott nyomot? És e csoda megfajtése kedvéért szükséges-e a csehekkel ószlovén nyelven dicsértetni az istent? Egy fecske természetes, hogy nem szerez tavaszt. Az az egy Radla, ki különben is németországi iskolában tanult és kétségkívül latinul prédikált, nem hagyhatott a magyar nyelven cseh nyomot. Ásbóth nem idegenkednék ugyan Radla Asztrik Anasztázból két, sőt három cseh embert csinálni (334. l.) és mindeniknek néhány cseh tanítványt adni, de még az is igen-igen csekély szám volna, ha e föltevésnek egyáltalában valami elfogadható alapját lehetne találni; mert még az így nyert csehek akár csak a Radlával jött olaszokkal is alig volnának képesek versengeni. Ime mily csekély, mily szánandó szégyenes a történeti argumentum, mely pedig határozottan még a legerősebb valamennyi között.

Sorra vettem Ásbóthnak összes fő és mellék bizonyítékait. A történetit kivéve, mely csak véghetetlen gyöngé, a többi mind egytől egyig semmis. Még abba se lehet kapaszkodni, hogy valamelyikről megfellebbeztem. Mert hogy egyet sem hagytam ki, arról tanúskodnak saját szavai, melyekben függeléke végén quod erat demonstrandum gyanánt mind szépen bokrétába foglalja, mikor így szól: «Ha azt látjuk, hogy a csehek voltak téritőink, ha a csehek közvetítése által kaptuk a *zsoltár* kifejezést, általuk az *olvasni*, *legere*-féle szóhasználatot, ha náluk is *s* (*š*) az *s* és *sz* a *z*, mint minálunk, ha egytől egyig megtaláljuk régi helyesírásunk valamennyi sajátosságát a régi cseh forrásokban, bizony készakarva kellene vakoknak lennünk, ha még ezentúl is ragaszkodnánk az erőszakos föltevésekhez, melyek nélkül a latin orthographiából való kiindulás megfoghatatlan. Az argumentumok egész sora cseh mintára vall» (426—427. l.). Itt csak egy előtt nincs helyén a *ha*; mert az *s* (*š*) hangot a csehek régen csakugyan *s*-sel, az *sz* hangot meg csakugyan *z*-vel írták. A többi elé azonban annál remekbül illik a szép cigány *præpositi*ó, a folytonos, szinte kaczagó *ha, ha, ha*. De még *ha* Radla nem *egy* cseh, hanem *a* csehek; *ha* olyan erősen ki van mutatva, mint a milyen gyöngén áll, hogy a *zsoltár* szót és az *olvasni* «*legere*»-féle szóhasznála-

tot nem egyenesen az ószlovénból vettük, hanem «a csehek közvetítése által kaptuk»; *ha* írásunk eredetére régi orthographiánknak nem positiv, hanem negativ sajátságaiból kell következtetnünk, és így pl. az *sz*-nek *sc*-vel, a *gy*-nek *g*-vel való írását a cseheknél nem keresve «egyőtől egyig megtaláljuk régi helyesírásunk valamennyi sajátságát a régi cseh forrásokban»: akkor sem szükséges «készakarva vakoknak lennünk», hogy a latinhoz ragaszkodjunk. A cseh, mint cseh nem hatott reánk; az kétségtelen, mert egy szava sincs nyelvünkben. Erős nemzeti hatás nélkül pedig az *s* (š) hangnak *s* betűvel való írását, mint már láttuk, a mindenható latinnal ellenkezésben lehetetlen lett volna nálunk meghonosítania. Ha tehát az az említett három *ha* olyan erős volna is mint a föld sarkai, legeslegfeljebb csak azt gyaníthatnók, hogy a csehektől tanultunk — latinul. Mert írásunkat mind hiába vagy a latinból vagy sehonnan sem értjük meg. Ásbóth Oszkárt csakugyan csak végzete ragadta a cseh theoria csalfa ingoványába. Semmi, de semmi észbeli ok nem kényszerítette rá, sőt minden óvta, intette, ne higgyen a lidércznek. Nem hallgatott semmire, rohant vakon.

A legnagyobb csapás, mely a tudóst érheti, úgy hiszem az, ha saját művéből, saját adataival, saját okoskodásával rontják le egész büszke épületét, talán legkedvesebb elméletét. Ettől a fájdalmas csapástól nem kimélhettem meg Ásbóthot. Kettőt kellett szem előtt tartanom. Az egyik az, hogy első és fő az igazság; a második pedig, hogy principiis obsta, sero medicina paratur. Helytelen nézeteknek nem szabad időt engedni a meggyökerezésre. A hibás okoskodás nemcsak megfelelő hibás eredményével okoz kárt, hanem még főképp azzal, hogy szintoly hibás alapjával és hibás menetével nagyon soknak képes elcsavarni, megrontani a gondolkozását. A megtúrt helytelen nézetek rövid időn is valóságos babonává lehetnek, mely a tudományban is ép oly makacs, és bizonyára még sokkal veszedelmesebb mint az életben, hol leginkább igen jelentéktelen dolgokhoz tapad. Az embert még szenvedélyeiben is többnyire nézetei vezérik. E két okból egészen apróra kellett szednem Ásbóth cseh elméletét. Így talán sikerült nem csak ezt az első kísérletet lerontanom, hanem minden jövőendőbeli hasonló próbálgatásnak is elejét vennem. Én legalább egész erőmből ipar-

kodtam, hogy fejtegetésemnek ez az eredménye legyen. De istennél az áldás. Az ember eltemeti legkedvesebb halottját is; azért reménylem, Ásbóth Oszkár is el fogja takarítani az övét, legfeljebb még elbúcsúztatja. Mindenesetre jobb lesz a szegény cseh theoriára nézve, ha azt mondják az emberek, hogy *requiescat in pace*, mint ha temetetlen marad és megundorodnak tőle. Én leróttam minden kötelességemet, tőlem már nyugton pihenhet örökké.

V.

De meg kell-e elégednünk azzal a tagadó eredménnyel, hogy a csehektől nem tanultunk, nem tanulhattunk írni, olvasni? Ez attól függ, szabad-e továbbra is ahhoz ragaszkodnunk, hogy nem csak a latin betűt, hanem a latin helyesírást is alkalmaztuk vagy alkalmazták nyelvünkre azok, a kik írni, olvasni tanítottak? Többször érintettem, hogy szabad, sőt hogy egyenesen kell. Épen az, a mi legnagyobb akadálnak látszik, az *s* (š) hangnak *s* betűvel való írása kényszerít rá. De egyéb okunk is van. Azt a kérdést, hogy kiktől tanultunk írni, olvasni, úgy egyenesen föl sem lehet tenni. Erre csak közvetve felelhetünk. Már fennebb mondtam, hogy a csehek csak úgy taníthattak volna írni, olvasni, ha a latin nyelvre is ők oktattak volna. A csehekről ezt könnyű átlátni, mert semmi nyomuk sincs nyelvünkben. De áll az minden népről. «Gyakran kifejtett állítás,» mondja Ásbóth, «hogy a modern népeknél az írás és olvasás a keresztény hitre téréssel kezdődik; hogy első irodalmuk keresztény egyházi irodalom, hogy az írástudók mindenütt eleinte papok» (406. l.). Ez nagyon igaz, de mindig azzal függ össze, melyik nép melyik kereszténységet fogadta el, a keletit-e vagy a nyugotit. A melyek az utóbbira tértek, a latin nyelvet kapták egyházi nyelvül, akárhonnan származtak is térítőik. Azért példájok a latin volt. Ezt az írást tanulta mind; magának nem volt eredeti orthographiája egynek sem *s* így más orthographiára, mint latinra, nem taníthatott senkit.

De még az így magáévá tett latin orthographiát sem a maga nyelve alapján, hanem közvetlenül magán a latin nyelven mutogatva terjesztette. Abban az időben, midőn a nyugoti kereszténység a mai nemzeteket meghódította, a meghódolt

népek a meghódolókra és egymásra is irodalmi úton nem a magok nyelvével, hanem a latin nyelv segítségével hatottak. Eleinte mindenütt latinul hirdették az evangeliumot és tolmácsokkal magyaráztatták a népnek. Nálunk szent Gellért, a nagyobbik legenda szerint, nem csak bejövetelekor, midőn Fehérvártt Boldogasszony napján szent István jelenlétében szól a néphez, tolmácsoltatja szavait (Acta sancti Gerardi id. kiad. 316. l.), hanem pályája vége felé is latinul dorgálja a templom szószékéről Aba királyt, kinek tolmács magyarázza a sujtó beszédet (u. o. 344—345. l.). Az ilyen prédikálás oly rendes dolog volt, hogy minden kolostorban találunk egy vagy több tolmácsot. Így ama tíz szerzetes közt, kiket ugyanazon legenda szerint Csanád ispán mint presbytereket és tanult férfiakat első papokúl a csanádi egyházmegyébe telepít, Albert és Konrád a zalai, Fülöp és Henrik a pannonthalmi, Krátó és Thaszló a béli, István pedig a pécsváradi kolostorból való volt (u. o. 326. l.). Ezek mind a heten gyakorlott magyar tolmácsok voltak, és mint még külön meg van említve rólok, magok is hirdették a népnek isten igéjét (u. o. 327. l.). A magyar egyházi beszéd e szerint nem nagyon eleinte is, még ritkaság volt. Azután is még sok századon keresztül fönmaradt az a szokás, hogy a pap mindig latinul szerkesztette prédikációját, ha magyarul mondta is. Híres példánk erre Temesvári Pelbárt, kiről Szilády Áron (*Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Budapest, 1880. 21—23. l.) kimutatta, hogy összes szent beszédeit latinul írta ugyan, de azért majdnem valamennyit a köznép előtt és így magyar nyelven való elmondásra szánta. Még a jelen század elején sem volt szokatlan a szemináriumokban, hogy a kispapok latin nyelven írva mutatták be magyarul mondandó prédikáció-kísérleteiket a spirituálisnak.

A kik hozzánk jöttek téríteni, akár miféle nemzetbeliek voltak, nem a magok nyelvén, hanem latinul hirdették az igét. Első iskoláinkban sem tanítottak egyebet, mint a latin olvasást és a latin egyházi éneket. Így találjuk ezt a nagyobbik Gellért-legendában, hol eleinte Valter mester oktatja a Gellért püspökhöz adott magyar ifjakat mind a kettőben (id. kiad. 328. l.), azután pedig, mikor a tanulók száma nagyon szaporodott, az olvasás tanítását átadja a német származású Henrik mesternek

(u. o. 330—331. l.). Ilyenek voltak a viszonyok másutt is. A latin nyelv lett uralkodóvá minden népnél, mely a római kereszténységre tért. Otthon sem tanították a magok nyelvét, nem hogy más népre erőltették volna. Azért helytelen az a nézet, akár magától, akár más után mondja Ásbóth, hogy a régi cseh helyesírás «a német helyesírásból» (413. l.), a régi lengyel pedig «a német és cseh helyesírás befolyása alatt fejlődött» (414. l.). A németek, kik orthographiájokat magok is a latinból vették, a cseheket nem a német, hanem a latin nyelvre tanították, s ugyanazt tették mind a ketten a lengyelekkel is; habár igaz, hogy a németekben már akkor ébredezett a nemzeti tudat. Ha abban az időben két nép orthographiája közt megegyezés mutatkozik, akkor annak forrását nem egymás nyelvében, hanem közös példájokban, a latinban kell keresnünk. Utoljára is az orthographia mindenütt a latinra vezetendő vissza. Ebből sehogy ki nem gázolunk. Nekünk is csak a latinból kellett vennünk; mert kereszténységünk első idejében, a mikor írásunk alakulhatott, csak az az egy orthographia, csak az az egy nyelv uralkodott.

Hogy nem rossz helyen kereskedünk, mutatja az is, hogy az *s-es* ($s = \check{s}$) írás, mint már többször láttuk, eleinte megvolt másoknál is. Megvolt a németeknél, megvolt a korontáloknál, cseheknél és lengyeleknel. Hogy ezeknél már nincs, vagy már csak kis részben van meg, mint a németeknél, hol a szókezdő *šp* (*schp*), *št* (*scht*) mai nap is még *sp*, *st*, nálunk ellenben soha sem változott, az épenséggel nem bizonyítja azt, hogy tehát az *s-es* ($s = \check{s}$) írás nem származhatik a latinból, hanem csak annyit mutat, hogy amott megszakadt, nálunk pedig megmaradt e részben az orthographia folytonossága. Bátran mondhatjuk, hogy a mi orthographiánk sokkal egyenesebben fejlődött mint akár a németeké, akár a korontáloké, cseheké vagy lengyeleké. Azonban hogy az *s-es* ($s = \check{s}$) írás másutt is megvolt, bizony csak arra mutat, hogy épen a latinból kellett származnia; mert a nevezett népek mind a latin orthographiát alkalmazták nyelvökre. Hogy ezeknél megváltozott, nálunk pedig épességben maradt, annak okát az alapon kell keresnünk, mely nálunk sokáig megmaradt, másutt pedig megváltozott. Az az alap a latin kiejtés. Bizonyosak lehetünk, hogy ez tükröződik

vissza minden modern nép régi orthographiájából. Ha tehát a mi esetünkben a latin kiejtés nem képes megmagyarázni a dolgot, akkor mondjunk le minden magyarázó kísérletről. A hatalmas latinnak ellenére, mint már a cseh theoria bírálatában kimutattam, semmiféle idegen szokás nem tudott volna ide bekapni.

Vannak apróbb nehézségek is, de azokkal kár volna vesződnünk. Mit használ akármi, ha a fő, ha a magyar *s* (š) hangnak egyszerű latin *s* betűvel való írása megfejtetlen marad? Ezzel kell tehát megbirkóznunk. Ha ezt le bírjuk győzni, akkor az apróbb nehézségek nagyrészt magoktól is elhárulnak és bizonyára a latin theoriának leghevesebb ellenese is megadja magát. Minden attól függ, hogyan olvasták nálunk orthographiánk alakulása idejében és még továbbra is, míg megerősödött, magában a latinban az *s* betűt vagy más szóval hogyan ejtették nálunk magában a latinban az *s* betűvel jelölt hangot. Azt kiemelem, hogy a dolog természete nem a mai, hanem a régi, nem a más nemzeteknél, hanem a nálunk dívott latin kiejtés keresését követeli. Ha ki lehet mutatni, hogy a mondott időben nálunk az *s* betűt magában a latinban is úgy olvasták, mint a magyarban eleitől fogva mind máig olvassuk, vagyis hogy az *s* betűvel jelölt hangot nálunk magában a latinban sem *sz*-nek, hanem *s* (š)-nek ejtették, akkor a kérdés kétségtől a latin theoria javára dől el örökre. Hogy nekem erre nézve mi a véleményem, az ennyi célzás és utalás után, úgy hiszem, nem titok. Lássuk tehát, megfelel-e az eddig még a priori fölállított tételnek a történeti valóság, vagyis csakugyan már magában a latinban is *s* (š)-nek ejtették-e nálunk eleitől fogva, hosszú időn az *s* betűt?

A latin philologia tanítása szerint a latin *s* betű rendesen *sz*-nek, szó belsejében két magánhangzó közt pedig *z*-nek olvasandó. Ez utasítás tehát merőben kizárja a latinból az *s* (š) hangot. Úgy ejtették-e valóban a rómaiak, az nem oly bizonyos, mint az, hogy úgy ejtették a classicus tanulmányok nagy fölélesztői Dante, Petrarca és Boccaccio, kik Toscana szülöttei voltak és az akkori szokás szerint hazai olasz nyelvjárásuk kiejtését a latinra is alkalmazták. Hozzánk e kiejtést csak az ötvenes években hozták az osztrák professorok; de meggyöke-

reztetni máig sem sikerült. Igen sok gymnasiumunkban most is legalább az úgynevezett *s impurumot*, a mássalhangzó előtt levő *s-t* magyar *s* (š)-nek olvassák. A *scala*, *schola*, *scio*, *smilax*, *speculum*, *squama*, *statua*, *suada* még mai nap sem országszerte *sscala*, *szchola*, *szcio*, *szmilax*, *szpeculum*, *szquama*, *sztatua*, *szuada*, hanem bizony csak *scala*, *schola*, *scio*, *smilax*, *speculum*, *squama*, *statua*, *suada*, mint az osztrák professorok bejövetele előtt. Kivétel csak szó belsejében *t* előtt van; így a *hasta* nem *haszta*, hanem *haszta*; de *obliviscor*, *vespera* még nem *oblivišcor*, *vešpera*. Öregebb papjaink még mindig *dominus vobišcumot* mondanak, és a felelet is még mindig *et cum špiritu tuo*, valamint elmondják maga idején a *štabat matert*, examinálják a kis deákot *šcisne latine puer* és intik a hevesebb vértűeket, hogy *šuaviter in modo*, *fortiter in re*.

Pedig ez már a mi latin *s* (š)-einknek csak minimuma. Valaha jóval több volt. Arról a magyar beszédünkbe átvett latin szavak tanúskodnak. Petőfi pl. azt mondja deák pályájában, hogy «a poézisből is» *secundába* esett «*inter alia*». Ez már nem *s impurum*, hanem szabad szóvégi *s*. A görög szavak természetesen nem járnak különben; mert csak latin szavak számába mennek. Kazinczy a nehéznyelvűben (Tövises és Virágok. Széphalom, 1811.) gúnyolja is a «*Kárisch*», «*Témisz-tók-lesch*», «*Kiősch*» és «*Lezbősch*» kiejtést «*Chárisz*», «*Themi-szto-klesz*», «*Chiősz*» és «*Lezbősz*» helyett. Ebben az a nevezetes, hogy latin szóról nincs említés. A minek hibás kiejtését ugyancsak a nehéznyelvűben még ezenfölül gúnyolja Kazinczy, mint «*Pszikhe*», «*Kémia*» és «*Mekhánika*», melyek szerinte «*Pszüche*», «*Chemia*» és «*Mechanika*», az is mind csak görög szó. Pedig lehetetlen, hogy az ő idejében már ne mondták volna a poésist poézisnak, mikor még Petőfi korában is úgy mondták és mondják mind e mai napig. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a latin szavak vég *s*-ének vastag magyaros kiejtésében még az érzékeny fülű és kényes ízlésű Kazinczy sem botráncozott meg; mert a latin szavakról egészen hallgat, sőt még a görög eredetű, da a latinban teljesen meghonosodott poésist sem említi. Százával idézhetnék példát arra, hogy magyar beszédben a latinból kölcsönzött szavak vég *s*-ét mai nap *s* (š)-nek szoktuk ejteni, hogy nekünk az *ambitus*, *truncus*, *actus*, *virtus*, *jus*, *primas*,

magnas, activitas, species, abnormis, actualis, tractabilis, Mars, adjutans, mendicans mind nem ambitusz, truncusz, actusz, virtusz, jusz, primasz, magnasz, activitasz, szpeciesz, abnormisz, actualisz, tractabilisz, Marsz, adjutansz, mendicansz, hanem jó vastagon, zsírosan ambituš, truncuš, actuš, virtuš, juš, primáš, mágnáš, aktivitáš, špecieš, abnormiš, actuális, tractábiliš, Márs, adjutánš, mendikánš. De minek szaporítanám a példát, mikor köztudomású dolog, hogy a magyar beszédbe vegyített latin szavak vég s-ét mindig kivétel nélkül s (š)-nek ejtjük. Legbuzgóbb latin philologusaink sem mernének ettől a szokásunktól más, mint tisztán philologiai szókban eltérni; abnormisz állapotot pl. és más effélet egyikök sem kockáztathat, ha affectálónak nem akar látszani és classikus kiejtésével nevetségessé nem akar válni. Mennyire alávetjük a latin szóvégi s-t e szabálynak, mutatja legújabb kölcsönvételünk, a kolera okozójának híresztelt bacillus, melyet a legműveltebb magyar ujságolvasó is csak bacillušnak, nem pedig bacillusznak mond. A mely, természetesen közéleti, szóval nem így teszünk, az kétségtelenül nem egyenesen a latinból, hanem kerülő úton más nyelvből jutott hozzánk. A borszesz, társaskocsi, lovasszínház, játékpénz latin spiritusz, omnibusz, czirkusz, tantusz nevét a szóvégi sz világos tanúsága szerint nem magából a latinból, hanem mint akárki tudhatja, csak nem régiben a németből kaptuk. Innen való a gyújtó papiros ál-latin fidibusz nevén kívül a sejtelem tréfás neve, a spúriusz is, mely épen nem a latin spurius: fattyúgyerek, hanem csak az ennek képerre latinositott simplex német Spur: nyomdok.

Az utolsó példák elárulják egyúttal azt is, hogy az a szabály, melyet a latin szóvégi s-re alkalmazunk, nem gyökerezhetik a magyar nyelv természetében, különben a németből került szintén csak latin vagy latinos szókat nem mentenők föl alóla. A szabály nem is úgy áll, hogy kölcsönvételkor minden szóvégi s változik a magyarban s (š)-sé, hanem egyes egyedül csak a latin nyelvre szól. A török busz, pusz, mely a csagatájban (busz) és oszmanliban (pusz) ködöt, borús időt, harmatot, permeteget, a csuvasban (pusz) pedig párát, gőzt jelent, a magyarban is, hol nyári meleg, fojtó levegő, nyári nap hősege, kútban vagy pinczében megromlott levegő értelemben mint

baranyai tájszó él, csak busz maradt (l. Munkácsi: Adalékok a magyar nyelv török elemeihez. *Magy. Nyelvőr* XIII. köt. 259. l.). A szláv gnus, klas, kvas, ponos (l. Miklosich: *Die slavischen Elemente im Magyarischen*. Bécs, 1871. 179., 284., 407. és 631. sz. a.) a magyarban gonosz, kalász, kovász, panasz, és így, bármennyire megváltozott különben, vég s-ének valamennyi megtartotta eredeti hangját. A németből már fennebb láttunk példákat, de azért hadd álljon itt még a legfelső kártya neve, az As, meg az ólomfehére, a Bleiweis, melyek a magyarban mint ász meg (értelem cserével) mint plajbász ismeretese, tehát eredeti vég s (sz)-öket szintén nem változtatták s (š)-sé. Jó példa a Sauce: mártás is, melyet annyira nem a francziából vettünk, hogy sokan nem is francziásan szósznak, hanem sült németesen zósznak ejtik.

Miért kivétel hát a latin szóvégi s? Talán a magyarból átvitt hibás olvasás? Akkor absolutismus, socialismus, famosus, usus, apotheosis, crisis, mathesis, phasis, phrasis, synthesis, poësis, Augustus, semestris, sentimentalís, universalís, subtilís, series, superintendens, supplicans miért nem abszolutísmuš, szocialísmuš, famosuš, ušuš, apotheosíš, crisiš, mathesiš, phašiš, phrašiš, šynthesiš, poëšiš, Auguštuš, šemeštriš, šentimentališ, univeršališ, šubtiliš, šeries, šuperintendens, šupplicans? Miért mondjuk épen csak a vég s-t s (š)-nek, a többit pedig mind, a hogy helyzete kívánja, sz-nek meg z-nek. Különös hibás olvasás, mely így válogat, mely ily szigorú törvényességgel distinguál. Vagy ennek talán az az oka, hogy szó elején és szó belsejében a magyar csak vékony, szó végén pedig csak vastag sziszegőt tud ejteni? Ki hiheti ezt csak egy pillanatig is, mikor az eredeti és kölcsönvett szók egész raja mutatja, hogy a magyar csak olyan könnyen ejti a vastag sziszegőt szó elején és szó belsejében, mint szó végén, és megfordítva csak olyan könnyen ejti a vékony sziszegőt szó végén, mint szó elején és szó belsejében. Az utóbbira csak az imént láttunk példákat a törökből, szláv-ból, németből kimutatott kölcsön szavakban. Van azonfölül jó termékeny -ász, -ész képzőnk, van még ezerszerre termékenyebb -sz igei személyjelünk, van számos más fajta sz meg z végű szavunk, a mi mind nagyon hangosan kiáltja, hogy ki tudjuk mi mondani szó végén nemcsak a vastag, hanem a vékony szisze-

gőt is. A megfordítottira, minthogy kölcsön szavak forognak kérdésben, hasonlóképen kölcsönszavakat idézek. A szláv *ša-raglje, šaš, šator, šetati, šuba, željar, žir, bošnjak, brštan, deža* (l. Miklosich id. h. 813., 815., 827., 836., 941., 949., 46., 60., 132. sz. a.) nálunk nem *sz-szel* meg *z-vel*, hanem *s (š)-sel* meg *zs-vel* *saraglya, sás, sátor, sétál, suba, zsellér, zsír, bosnyák, borostyán, dézsa*. Ehhez mennyit lehetne még eredetit tenni! De így is nagyon világosan láthatja mindenki, hogy a magyar bizony ki tudja mondani a vastag sziszegőt nemcsak szó végén, hanem szó elején és szó belsejében is. Minthogy mindkét esetre kölcsönvételeket idéztem, kimondhatom azt is, hogy a magyarnak szókölcösvételkor nem szokása se a szóvégi vékony sziszegőt vastagra, se a szóelei és szóbelsei vastag sziszegőt vékonyra váltani. Ha tehát az egyenesen latinból kölcsönzött szavak vég *s*-ével szemben követett eljárásunkat maga a magyar nyelv épenséggel nem követeli, semmikép nem igazolja, akkor azt már csak a latin nyelv erőltethette reánk. Ez más szóval annyit tesz, hogy kellett lennie olyan időnek, a mikor magában a latinban is minden szóvégi *s-t* vastag *s (š)-nek* ejtettünk. Valamikor a latin szavaknak nagy számmal és egész szabályszerűen vastag végsziszegővel, a vég *s*-nek nem *sz-es*, hanem *s (š)-es* hangzásával kellett a magyar beszédbe özőnleniök. Itt aztán az a vastag végsziszegő a latinból való közvetlen kölcsönzésnek bélyegévé lett. A mely latin eredetű szónak végsziszegője a magyar beszédben nem *s (š)-nek*, hanem *sz-nek* hangzik, az csakugyan nem egyenesen a latinból, hanem kerülő úton más nyelvből jutott hozzánk.

Azt a nagyrészt most is divó latin kiejtésünket tehát, mely az *s* impurumot egyetlen egy kivétellel mindig *s (š)-nek* mondja, szükségképen megelőzte olyan idő, mikor a szóvégi *s-t* is vastagon ejtettük. Hogy nemcsak az egyes számú nominativus jelével bánhattunk így, arról tanúságot tesz az olyan többes accusativus mint *Athénás*, melyet pl. Bod Péter fő műve (*Magyar Athenás*) nevében is találunk (l. Szarvas: *Athénásbeliek. Magy. Nyelvőr* VI. köt. 459—460. l.), meg az olyan többes nominativusok és egyúttal accusativusok mint *alpes* és *móres*, melyeknek vég *s-ét*, köztudomás szerint szintén vastagon ejtjük. Én legalább soha sem hallottam, hogy magyar ember a havasokat

valaha alpeszeknek mondta volna vagy valakit móreszre akart volna tanítani. A virgács is csak úgy lehetett, hogy a latin *virgas* vég *s*-e előbb *s* (š) volt. A mondott időben tehát kétségkívül kivétel nélkül minden latin szóvégi *s*-t vastagon ejtettünk. Hogy e mellett még az *s* impurum is *s* (š)-nek hangzott, az igen természetes. A kinek erre bizonyítás kell, az meg fogja engedni, hogy a skandalum, skutika, fiskális, spáda, spongya, stáció, statárium, státus, stóla nem mai kölcsönvételek, hanem már régebben szivárogtak nyelvünkbe.

Úgy hiszem már ennyi vastag sziszegő is elég volna arra, hogy a magyar *s* (š) hangnak latin *s* betűvel való írását igazolja. Pedig még ez sem mind. Volt idő, mikor az *s* impurumon és szóvégi *s* en kívül még a szóelei *s*-t is vastagon ejtettük. Ez az idő pedig hetedfél századig tartott. A legkésőbbi adatot, melyen innen már nem találtam nyomot, Komáromi Csipkés Györgynek 1655-ben Leydenben megjelent «*Hungaria illustrata*»-ja szolgáltatja. A bevezetésben Csipkés sorban ismeretve a magyar betűk kiejtését, az *s*-ről ezt mondja: «*s*. Sonat *s* durum, ut figma græcorum, ut: *ventus*, *finus*»; az *sz*-ről meg így szól: «*fz*. Sonat *f* tenue et molle per fibilum efferendum ut: *fzéna* foenum» (Toldy: *Corpus grammaticorum*. Pest, 1866. 345. l.). A latin *s*-t tehát Csipkés idejében nálunk csakugyan *s* (š)-nek ejtették a görög σ-val együtt, a mi szintén nevezetes, még pedig, mint a *finus* bizonyítja, szó elején is. Ezt teljesen megerősíti a *fzéna*, mivel azt mutatja, hogy Csipkés a magyar *sz* hangzásának illusztrálására a latinból nem tudott sem általában, sem különösen szóelei példát idézni. Ennél világosabb bizonyíték, hogy nálunk még a XVII. század közepén is magában a latinban az *s*-t válogatás nélkül szó elején szó végén egyaránt *s* (š)-nek olvasták, vastagon ejtették, nem szükséges.

Ugyanazt, a mit a nagy tudományú Csipkés György elméletben mutat, harmincz évvel visszafelé menve, a nem kisebb tudományú Káldi Györgynél gyakorlatban szemléljük. A tudós jezsuita pap katolikus szabály szerint latinból, az eredeti gyanánt elfogadott Vulgatából fordította magyarra az egész szentírást (*Szent Biblia*. Az Egész Keresztyénfélegben bevett Régi Deák bötüből Magyarra fordította A' Jépus-alatt Vitézkedő Társaság-beli Nagy-Szombati Káldi György Pap. Bécs, 1626.);

ennélfogva a bibliai szavakat és neveket, bármely nyelv eredeti tulajdona legyenek, akár a héberből akár a görögből vagy más-honnan származzanak, csak a latinból vette és így kétségkívül a korabeli latin kiejtés szerint olvasta. Minthogy pedig figyelemmel volt azokra, a kik latinul nem tudnak és így ama szavak és nevek kiejtésében nem lehetnek járatosak, magyar átírással támogatja a tanulatlanabbakat. Ez átírásból aztán biztosan következtethetünk az ő korabelieinek latin kiejtésére. A következő példák a szókezdő latin *s* hangzását mutatják: *Sáanánim* (Józs. 19, 33.), *Sában* (Móz. IV. 32, 3.), *Sádok* (Kir. II. 8, 17.; 15, 24.; 20, 25.; III. 1, 8. 34.; Ezd. II. 3, 29.; 10, 21.), *Sáf* (Kir. II. 21, 18.), *Sáfan* és *Sáfán* (Kir. IV. 22, 3. és 8.), *Sáfat* (Móz. IV. 13, 6.; Kir. III. 19, 16.; Krón. I. 3, 22.), *Safátia* (Kir. II. 3, 4.), *sáfir* (Móz. II. 24, 10.; 28, 18.; Tób. 13, 21.; Jób 28, 6. 16.; Izs. 54, 11.; Jer. sir. 4, 7.; Ezek. 1, 26.; 28, 13.; Jel. 21, 19.), *Sáfira* (Ap. csel. 5, 1.), *Sákar* (Krón. I. 11, 34.), *Salátiel* (Krón. I. 3, 17.; Ezd. II. 12, 1.; Máté 1, 12.), *Sále* (Móz. I. 10, 24.; 11, 14.), *Sáled* (Krón. I. 2, 30.), *Sálef* (Móz. I. 10, 26.), *Salómi* (Móz. IV. 34, 27.), *Samária* (Kir. III. 13, 32.; Izs. 9, 9.; 10, 9.; Oz. 7, 1.; 8, 5. 6.; 14, 1.; Ám. 8, 14.; Mik. 1, 1.; Makk. I. 10, 38.; Ap. csel. 8, 5. 14.), *samáriai* (Ján. 4, 9.), *samaritánus* (Máté 10, 5.; Luk. 9, 52.; 10, 33.; 17, 16.; Ján. 8, 48.), *Samotraczia* (Ap. csel. 16, 11.), *Sámus* (Ap. csel. 20, 15.), *Sárion* és *Sánír* (Móz. V. 3, 9.), *Sárdis* (Jel. 3, 1. 4.), *sárdius* (Móz. II. 28, 17.; Ezek. 28, 13.; Jel. 4, 3.; 21, 20.), *Sáve* (Móz. I. 14, 17.; *Sedeciás* (Kir. IV. 24, 18.; Jer. 29, 21. 22.), *Sefamot* (Kir. I. 30, 28.), *Séfar* (Móz. I. 10, 30.), *Sefarvám* (Kir. IV. 17, 31.; Izs. 37, 13.), *Sefela* (Makk. I. 12, 38.); *Séfer* (Móz. IV. 33, 23. 24.), *Sefi* (Krón. I. 1, 40.), *Séfora* (Móz. II. 1, 15), *Seftán* (Móz. IV. 34, 24.), *Sekrona* (Józs. 15, 11.), *Sekundus* (Ap. csel. 20, 4.), *Séla* (Móz. I. 38, 5. 11. 14. 26.; IV. 26, 20.; Józs. 18, 28.), *Selek* (Kir. II. 23, 37.), *Seleuczia* (Makk. I. 11, 8.; Ap. csel. 13, 4.), *Sémaát* (Kir. IV. 12, 21.), *Sémida* (Józs. 17, 2.), *Sennaáb* (Móz. I. 14, 2.), *Sennaár* (Móz. I. 10, 10.; 11, 2.; Izs. 11, 11.; Dán. 1, 2.; Zak. 5, 11.), *Sennakerib* és *Sennakerib* (Kir. IV. 18, 13.; 19, 36.; Tob. 1, 18.; Sir. 48, 20.), *Séron* (Makk. I. 3, 13. 23.), *Sesák* és *Sésak* (Kir. III. 11, 40.; 14, 25.; Krón. II. 12, 5. 7.), *Sésan* és *Sesán* (Krón. I. 2, 31. 34.), *Sibán*

(Eszt. 8, 9.), *Siczion* (Makk. I. 15, 23.), *Siénes* (Ezek. 29, 10.); *Sikár* (Ján. 4, 5.), *Sikem* (Móz. I. 12, 6.; 34, 2. 26.; Józs. 17, 7.; 20, 7.; 24, 1. 25.; Kir. III. 12, 25.; Krón. I. 6, 67.; Sr. 50, 28.; Oz. 6, 9.), *Sílás* (Ap. csel. 15, 22.; 17, 4. 10.), *Silvánus* és *Sylvánus* (Kor. II. 1, 19.; Thess. I. 1, 1.; II. 1, 1.; Pé. I. 5, 12.), *Sirakusa* (Ap. csel. 28, 12.), *Sóbab* (Kir. II. 5, 14.; Krón. I. 2, 18.), *Sóbak* és *Sóbák* (Kir. II. 10, 16. 18.), *Sóbal* (Móz. I. 36, 20.; Krón. I. 1, 38.; 2, 50. 52.; 4, 1. 2.), *Sódi* (Móz. IV. 13, 11.), *Sófan* (Móz. IV. 32, 35.), *Sófár* (Jób 2, 11.; 11, 1.; 42, 9.), *Sófer* (Kir. IV. 25, 19.), *Sókó* (Krón. II. 28, 18.), *Sókot* (Móz. I. 33, 17.; II. 12, 37.), *Sókot-benot* (Kir. IV. 17, 30.), *Sópater* (Ap. csel. 20, 4.), *Sóstenes* (Kór. I. 1, 1.), *Sóstratus* (Makk. II. 4, 27. 29.), *Suár* (Móz. IV. 1, 8.), *Sufam* (Móz. IV. 26, 39.), *Sunám* (Kir. I. 28, 4.; III. 1, 3.; IV. 4, 8.), *Súni* (Móz. I. 46, 16.; IV. 26, 15.), *Súr* (Móz. I. 16, 7.), *Súsi* (Móz. IV. 13, 12.).

Itt hármat bátorodom kiemelni. Először is csak olyan bibliai szavakat és neveket szemeltem ki, melyekben a magyaros átírás kétségtelen; másodsor még ezekből is főképp csak olyanokat tartottam meg, melyek közönségesen nem ismeretesek; harmadszor pedig ügyeltem arra is, hogy a szókezdő *s* után mindenféle magánhangzó legyen. E három, úgy hiszem, teljes biztosíték a tévedés ellen. Az első és harmadikat nem szükséges igazolnom, a másodikat azonban legalább meg kell világítanom. Káldinak a latin kiejtését keresve, nem használhattam a Bibliájában előforduló híres és így közönségesen ismert neveket, akár milyen magyarosan legyenek írva, mivel azok mind olyanok, hogy kiejtésöknök már kereszténységünknek első idejében meg kellett állapodnia s azután hagyományképen változatlanul nemzedékről nemzedékre szállnia. A híres bibliai nevek tehát egész biztosan csak a Káldi előtti latin kiejtést mutatják. Azért olyanokat választottam, melyeknek kiejtésében nagy ritkaságuknál fogva nem fejlődhetett semminemű tradíció, melyeknek magyarra való átírásában Káldi tehát csakugyan egyébre mint latin tudományára nem támaszkodhatott. Az elősorolt nevek legnagyobb részét valóban oly jelentéktelenek, hogy legtöbbről hirtelenében még a leg tudósabb pap sem tudna fölvilágosítást adni. Egyikről-másikról magából Káldiból is ki lehet mutatni,

hogy nem volt megállapodott kiejtése, mivel az *s*-et kivéve kétféleképen is van írva. Legbiztosabb jele azonban a hagyomány hiányának az, hogy Tárkányi átdolgozásában (Az ó és új szövetségi Szentírás a Vulgata szerint, figyelemmel az eredeti szövegre. Káldi György fordítása nyomán, jegyzetekkel átdolgozva. Eger 1865.) már valamennyi *sz*-szel kezdődik. Természetes is, mert Tárkányi sem támaszkodhatott átírásukkor egyébre, mint a maga korabeli latin kiejtésre.

El vagyok készülve még arra az ellenvetésre is, hogy Káldi átírása talán csak egyes betűkre terjed, és így lehetséges, hogy az *s*-re különösen nem gondol. Itt legelőször is az a felteendő, hogy Káldi, ha *sz*-nek ejtette a latin *s*-t, szörnyű következetes annak az *sz*-nek kerülésében. Mert nincs a Vulgatában egyetlen egy *s* betűvel kezdődő szó vagy név, melyet Káldi, ha átveszi, *sz*-szel kezdene. Épen arra a betűre ne tévedt volna a tolla legalább egyszer kivételkép, melyet kiejtése követelt? *Credat Judæus Apella*. Magyar szóban mindig *sz*-t ír, a hová *sz* való, mért ne írna latinból átvett szóban is *sz*-t, a hová *sz* való, mikor az illető szót különben egészen magyarosan írja? Minek használna Káldi felemás orthographiát, a szónak egyik részét magyarosan, másik részét pedig latinosan írva? Ha semmit sem változtatna a szó írásán, akkor legalább a deákos ember tudná, hogy azt a szót latinosan kell olvasni; de ha egy részét magyarosan írja, akkor ép azzal még a deákos embert is arra kényszeríti, hogy az *s*-t magyarosan, tehát ép az írónak szándéka ellenére *s* (š)-nek olvassa. Káldi a Vulgata *c*-jét mély hangzó előtt és szövégen, *ch*-ját pedig kivétel nélkül *k*-ra (*Se-kundus*, *Sirakusa*, *Sókot*, *Sádok*, *Selek*, *Sesák* v. *Sesak*; *Sákar*, *Sekrona*, *Sennakerib* v. *Sennákerib*, *Sikár*, *Sikem*, *Sóbak*, *Sókót*, *Sókót-benot*), *ph*-ját *f*-re (*Sáf*, *Sáfan* v. *Sáfán*, *Sáfat*, *Safátia*, *sáfir* s így tovább valamennyi *f*-es), ékezetlen hangzóit gyakran ékezetekre (*Sáanánim*, *Séla*, *Sílás*, *Sóbab*, *Súni* stb.), és a mi legföltűnőbb, mivel magyar olvasó különben se tévesztette volna el, *c*-jét magas hangzó előtt *cz*-re, *th*-ját *t*-re, *y*-ját pedig *i*-re fordítja (*Samotraccia*, *Sedecziás*, *Seleuczia*, *Siczion*; *Safátia*, *Salatiel*, *Samotraccia*, *Sefamot*, *Seftán*, *Sémaát*, *Sókot*, *Sókót-benot*, *Sóstenes*: *Siczion*, *Siénes*, *Sikár*, *Sirakusa*), egyedül csak *s*-ét nem változtatja soha *sz*-szé, holott a helytelen olvasás veszélye itt

épen a legnagyobb, mivel a magyar ember, hogy a magas hangzó előtti *c*-t, a *th*-t és *y*-t ne is említsem, még a mély hangzó előtti *c*-t meg a *ch*-t is, melyet Káldi különben a *cs* jelölésére használ, előbb olvassa *k*-nak mint az *s*-t *sz*-nek. Mért tesz tehát Káldi épen az *s*-nél kivetelt? Egyszerűen azért, mert ezen nem volt mit megváltoztatnia, mivel ugyan úgy ejtették a latinban is.

Már most bátran kimondhatom, hogy Káldi a latinban kivétel nélkül minden magánhangzó előtt *s*-(*ś*)-nek ejtette az *s*-t. Hogy a szóvégi *s*-et sem hangoztatta különben, annak bizonyására kiemelem a fentebb elsoroltakból a következőket: samaritanus, Sámus, Sárdis, sárdius, Sedecziás, Sekundus, Sienes, Silás, Silvánus, Sóstenes, Sóstratus. Hogy másféle is legyen, ide iktatom a nagy sokaságból még ezt az egynehányat: Czetlis (Józs. 15, 40.), Czirinus (Luk. 2, 2.), Czis (Kir. II. 21, 14.), Délus (Makk. I. 15, 23.), Lampsakus (u. o.). Úgy hiszem ennyi is elég. Hogy az *s* impurumot is vastagon ejtette, arról tanúskodnak ezek: sczita (Makk. II. 12, 29.), skorpió (Kir. III. 12, 11.; Sir. 26, 10.; 39 36.; Ezek. 2, 6.; Luk. 10, 19.; 11, 12.; Jel. 9, 3. 10.), Smirna (Jel. 1, 11.; 2, 8.), státer (Máté 17, 26.), Stéfana (Kor. I. 1, 16.), Stúr (Móz. IV. 13, 14.). Nevezetes, hogy a Sóstenes és Sóstratus bizonyága szerint még a szóbelsejében *t* előtt levő *s*-t is, melyet ma mindig vékonyan ejtünk, csak úgy mint a többi *s* impurumot vastagon mondta ki. Ezt még sok egyeben kívül azzal is megerősíti, hogy következetesen mindig Kristust ír (Máté 11, 2.; 16, 20.; 23, 10.; 24, 23. stb.). A szóbelsei szabad *s*-ről csak annyit állapíthatni meg, hogy semmi esetre sem hangzott vékonyan akár *z*-nek akár *sz*-nek, hanem hol *zs*-nek hol *s* (*ś*)-nek. A *zs*-re példa Sirakusa, az *s* (*ś*) re pedig Sesák v. Sésak, Sésan v. Sesán és Súsi. Más példák *zs*-re: basiliskus (Izs. 14. 29.), Boldisár (Dán. 5. 1.; 8, 1. — Bár. 1, 11. 12. Böldizár), Czesaræa (Máté 16, 13.), farisæus (Máté 9, 14. 34.), Isaák (Móz. I. 21, 3.), Jerúsalem (Józs. 18, 28.), Jésus (Máté 4, 1. 7. 10. 17. 23.), József (Máté 1, 16. 18. 19. 24.); *s* (*ś*)-re: Áser (Móz. I. 30, 13.), Básán (Józs. 12, 4.), Czison (Bir. 4, 13.), Gósen (Józs. 11, 16.), Sarasár (Kir. IV. 19, 37.). Íme Káldi, Csipkés tanítását teljesen igazolva, a latinban egyáltalában nem ismeri az *sz* hangot és az *s* betűnek mindig csak vastag *s*

(š) meg kivételesen szóbelsejében két magánhangzó közt *zs* értéket tulajdonít. Minthogy Káldi 1605-től 1607-ig fordította Bibliáját (Toldy: *Irodalomtört. olvasókönyv.* Pest, 1868. I. köt. 177. l.), tanulmányait pedig nem sokkal előbb a XVI. század utolsó tizedében végezte, latin kiejtésének ez időből valónak kell lennie. Így azt a vastag latin kiejtést, mely az *sz* hangot nem ismerte, 1655-től egész a XVI. század utolsó negyedéig kísértük vissza.

Van e kiejtésre két olyan előkelő tanúnk, mint Csipkés és Káldi. Ezeknek vallomását három dolog kiválóan értékesé teszi; az első az, hogy nem egy felekezet hívei; a második, hogy mind a kettő világlátott, külföldön járt ember; a harmadik pedig, hogy mind a kettő korának nevezetes tudósa. Csipkés születésétől fogva protestáns, Káldi születésétől fogva katolikus; Csipkés hosszabb ideig Utrechtben tartózkodott, Káldi néhány évet Rómában töltött, még pedig mind a ketten tanúságul idézett műveik megírása előtt; Csipkésnek is Káldinak is minden sorából kitűnik, hogy a latin nyelvet úgy birták, mint koruk legkiválóbbjai. Mit kell különösen abból következtetnünk, hogy külföldi tartózkodása se Csipkésnek se Káldinak nem változtatta meg akár mi csekély részben is azt a magyaros vastag latin kiejtését? Szinte azt gondolhatnók, hogy az idétt mind Utrechtben mind Rómában csak úgy beszéltek latinul, mint nálunk. Minthogy ezt azonban igen bajos föltenni, azt kell hinnünk, hogy e kiejtés Csipkésnek is Káldinak is már elmenetele előtt annyira vérévé vált, hogy a külföldi vékony kiejtést vagy észre sem vették vagy pedig, mint nézetők szerint hibásat, egyszerűen elvetették. De akár hogy s mint legyen a dolog, annyi bizonyos, hogy ilyen kiváló két tanúval szemben nem lehet sem a felekezeti egyoldalúság, sem a világtól való elmaradottság, sem pedig a tudatlanság és latin nyelvbeli járatlanság kifogásába kapaszkodni. A megfejtés tehát csakis az lehet, hogy abban az időben nálunk még általában, katolikusoknál, protestánsoknál egyaránt, vastag sziszegővel ejtették és olvasták a latint.

Fentebb annak egy fő bizonyítékát, hogy Káldi a Vulgátából latin úton vett bibliai szavakban és nevekben az *s* betűnek csakugyan vastag hangot, tompa sziszegőt tulajdonít, meg sem említettem. Van ugyanis kivételkép egy latin szó, melyben az *s*

már a XVII. század közepe előtt is, a meddig írott emlekeink csak visszaérnek, kimutathatólag mindig vékonyan, mindig éles sziszegőnek hangzott. Ha e szónak sziszegőjét Káldi nem *s* betűvel írja, akkor kézzelfogható, hogy nem csak, mint láttuk, a többi, hanem a sziszegő hangok helyes olvasására is van gondja, hogy tehát azt, a mit *s*-sel ír, csakugyan *s* (s)-nek is, legfeljebb néha *zs*-nek akarja kimondatni. E latin szó a *p a s t o r*, magyarosan ejtve és írva *p á s z t o r*. Nevezetes, hogy ebben az egy kivételben is az *sz* csak szóbelsei *t* előtt levő *s* impurum, tehát olyan, mely ma már mindig *sz*. Még a hol az osztrák professzorok importálta kiejtés nem tudott is lábra kapni, latinul olvasva *aster*, *bestia*, *festum*, *fistula*, *testamentum*, *testimonium* és más efféle mind csak *as*ter, *bes*tia, *fes*tum, *fis*tula, *tes*tamentum, *tes*timonium, habár *as*per, *es*ca, *vis*cera, *us*que és társaik még mindig *a*sper, *e*sca, *vis*cera, *u*sque és minden szövelei *s* impurum még a *t* előtti is, kivétel nélkül vastagon *s* (s)-nek hangzik. De a régiségben annál az egy szónál többet, melyben nálunk akár csak azt az egy fajta *s* impurumot is vékonyan, éles sziszegőnek ejtették volna, nem lehet, legalább mostani adataink alapján, bármi csekély valószínűséggel kimutatni. Ez idő szerint tehát még azt kell hinnünk, hogy a *Halotti Beszédnek* és *Königsbergi Töredéknek* a milo/tben és ti/tán írására csak egy latin szó, csak az egy pa/tor szolgáltatta az analógiát. Hogy különben is keves példára kellett támaszkodnia mind a kettőnek, az világosan kitűnik abból, hogy egyik sem ragaszkodik az /t ligaturához; mert a *Halotti Beszédben* a milo/tben mellett van zokoztia, a *Königsbergi Töredékben* meg ti/tan mellett furi/cte is. Hogy később az a ligatura gyakoribb lett, az úgy magyarázható, hogy akkor az írók nem voltak többé csak arra az egy latin pa/tor szóra utalva, hanem az ennek példájára írt magyar szavak is csábították.

Már most hogy írja Káldi ezt a nevezetes latin szót? Egy magában Jeremiásban tizenennyolczszor találtam (2, 8.; 3, 15.; 6, 3.; 10, 21.; 12, 10.; 17, 16.; 22, 22.; 23, 1. 2. 4.; 25, 34.; 35, 36.; 31, 10.; 43, 12.; 49, 19.; 50, 6.; 51, 23.) és mindig pásztor, egyetlen egyszer sem pásztor alakban, holott az eredetijéül szolgáló Vulgátában Káldi mind annyiszor pastor szót látott. A ki ennyivel sem elégszik meg, nézhet többet is (pl. Móz. I.

13, 7. 8.; 26, 20; IV. 27, 17.; Kir. I. 21, 7.; 25, 7.; III. 22, 17.; Préd. 12, 11.; Bölcs. 17, 17.; Sir. 18, 13.; Izs. 13, 14. 20.; 31, 4.; 38, 12.; 40, 11.; 44, 28.; 56. 11.; 63, 11.; Ezek. 34, 2. 5. 8. 10. 11. 12. 23.; Ám. 1, 2.; 3, 12.; Náh. 3, 18.; Zak. 10, 2. 3.; 11, 3. 5. 8. 15. 16.; Máté 8, 33.; 9, 36.; 25, 32.; 26, 31.; Márk 6, 34.; Luk. 2, 8. 15. 18.; Ján. 10, 2. 12. 14. 16.; Efez. 4, 11.; Zsid. 13, 20.; Pét. I. 2, 25.); azt fogja tapasztalni, hogy Káldinál az egész Biblián végig még csak sajtóhibából sincs soha pásztor, hanem csakugyan következetesen mindig pásztor van. Egyébiránt mind ezt nem Káldi kedvéért említem, hisz az ő orthoëpiáját e nélkül is biztosan meg lehetett állapítani, hanem csak azt akartam mutatni, hogy a pásztor a mi régi latin kiejtésünknek valóságos sibboletje. A mely régi nyelvemlékünk azt a szót következetesen az éles sziszegő *sz* hang jelével írja, arról bizonyos, hogy az egyszerű *s* betűnek a latinban mindig vastag hangot tulajdonít. E sibbolet azért rendkívül becses, mivel azokból az eszközökből, melyekkel Káldi a pásztoron kívül oly bőven szolgált, a régibb múltra, különösen codex-irodalmunkra legtöbbszörre egy sem alkalmazható. Sibboletünk megbízhatósága megítélhető abból, hogy összes megjelent codexeinkben nem tudtam több latinosan írt pastort fölhajhászni háromnál. Az egyik az 1516 és 1519 közt készült *Jordánszky-codexben* (Luk. 2, 15.), a másik a tíz-tizenöt évvel régibb *Peer-codexben* (178. l.), a harmadik pedig az 1466-ban befejezett *Müncheni codexben* (Ján. 10, 12.) található. A középsőben az a szó egyáltalában csak egyszer fordul elő, a másik kettőben azonban, mint látni fogjuk, igen sokszor, de mindig csak magyarosan írva. A *Peer-codex* pa/tora egymaga természetesen nem nyom semmit, különösen mikor ugyanaz a codex az *sz*t kifejezésére akárhányszor magyar szóban is, értve ezen a magyaros alakot öltött idegen származású szót is, az /t ligatúrával él, a minthogy igen kevéssel a pa/tor előtt és után is (177. és 179. l.) azt írja, hogy kere/tfan.

Már most sibboletünk segítségével vallassuk a múltat. E célra legalkalmasabbak az írott bibliafordítások, egyrészt mivel a Vulgata nyomán készültek és így eredetijök nem csak hogy kétségtelenül latin, hanem egyúttal közönségesen ismeretes is, másrészt pedig mivel a latin úton vett szavak és nevek bősé-

gében a többi nyelvméleket mind tetemesen fölülhaladják. Viszszafelé menve elsőnek kínálkozik a *Jordánszky-codex* bibliafordítása. Ennél nem kell hosszan időznünk, mivel régibb művünk is van. Azért csak annyit konstatólok, hogy az egy *pastort* kivéve, melyben a sziszegőt, mint láttuk, csak egyszer (Luk. 2, 15.) írja latinosan *f*-nek, különben mindig magyarosan *z*-vel jelöli (Móz. I. 13, 7. 8.; IV. 27, 17.; Máté 8, 33.; 9. 36.; 25, 32.; 26, 31.; Márk 6, 34.; Luk. 2, 8. 18.; Ján. 10, 2. 11. 12. 14. 16. Zsid. 13, 20.; Pét. I. 2. 25.), a latinból került összes szavakat és neveket folyvást *s*-esen, tehát a vastag sziszegő hang jelével írja. Csak a baptista ingadozik bapti/ta (Máté 11, 13.; 14, 2. 4.; Márk 6, 25.; Luk. 9, 19.) és baptizta (Máté 14, 8.; Márk 6, 14. 24.) közt. Isráél meg következetesen Izrael (pl. Móz. IV. 27, 7. 11. 12. 21.); de hogy itt a *z* micsoda, *sz*-e, *z*-e vagy *zs*, azt bajos eldönteni. Az utóbbinak nem nagyon kedvez, hogy a *zs*-t e *codex* csak ritkán jelöli *z*-vel (Máté 26, 29.: *zyryaban*). A másik kettő közül azután akár melyiket válasszunk, csak újabb bizonyítékát kapjuk annak, hogy a *Jordánszky-codex* írója, a mit vékonyan ejt, azt vékonyan is írja, és így következésképp a mit vastagon ír, azt vastagon is ejti. Az eredmény tehát a XVI. század második tizedében is egészben csak az, a mi Káldi korában. Az *s* betűnek magában a latinban is vastag a hangja.

A *Jordánszky-codex* biblia-fordításánál régibb a *Bécsi és Müncheni codexé*. Mindkét *codex* egyúttal legrégebb nyelvméleink közé tartozik. A *Müncheni codexet* 1466-ban végezte Németi György «Moldouaban Tathros varofaban»; a *Bécsi codex* meg tiz-tizenöt évvel régibb. Így a XV. század közepére jutunk. Sibboletünk itt is kitűnő segítségnek bizonyul. A *Bécsi codexben* is (Ám. 1, 2.; 3, 12.; Náh. 3, 18.; Zak. 10, 2. 3.; 11, 3. 5. 8. 15. 16. 17.), a *Müncheniben* is (Máté 8, 33.; 9, 36.; 25, 32.; 26, 31.; Márk 6, 34.; Luk. 2, 8. 15. 18.; Ján. 10, 2. 14. 16.) mindig *paŝtor* és *paŝtor* van; csak az utóbbiban akad, mint már említettem, egy latinosan hagyott *paŝtor* (Ján. 10, 12.). Következétesen van még a *Bécsi codexben* Nabuchodonosor helyett Nabuhodonozor (Judit 1, 5. 7. 12.; 2, 1. 4.) és Nabuchodonozor (Dán. 1, 1. 18.; 2, 1. 28. 46.; 3, 1. 2. 3. 4. 7. 8. 13. 19. 91. 93. 95. 98.; 4, 1. 25. 28. 30. 31. 34.), Balthasar és Baltassar helyett Baltazar (Bár. 1, 11. 12.; Dán. 1, 7.; 4, 5. 6.; 5, 1. 12. 22.; 8,

1.), Malasar helyett Malazar (Dán. 1, 11. 16.). Ezek azonban, úgy látszik, nem a fordítónak vagy a codex írójának tulajdonítandók, hanem nyilván a Vulgatának ama kéziratából származnak, melyből e fordítás készült; mert hogy itt épen a *z* az eredeti, az ismeretes. Luthernél is mind a három névben *z* van. Baltazarban a *z* meglehet *zs*-nek hangzott, a hogy már Káldinál láttuk. Ugyanazt gyaníthatni a szintén *Bécsi codexbeli* Ezdras (Oz. első prol.), Elizeus (Oz. második prol.) és Ozyas, Ozias, Ozeas (próféta) *z*-jéről. Minthogy az utóbbi név ugyanabban a versben kétféleképen először *z*-vel, azután *s*-sel van írva (Oz. 1, 2. Zolafnac kezdete vrnac Ozeafban Es monda vr Ofeafnac), és Juda egyik királyának a Vulgatában is Oziasnak írt neve egy verssel előbb Josie alakban van említve, az Ozeas tévedés is lehet Oseas helyett, különösen mikor ugyan e névnek Ozyas és Ozias változatai, melyek csak az első prologusban találhatók, kétségtelen névcsere következményei, melyet egyrészt a második prologus elején említett Ozyas, Juda királya, másrészt pedig a már előbb Judit könyvében igen sűrűn előfordult Ozyas, Betulia várnagya, okozott. A *Müncheneri codexben* van kétszer Josias helyett Jozias (Máté 1, 10. 11.) és egyszer Esrom helyett Ezron (Luk. 3, 33.), hol a *z* szintén *zs*-t jelenthet. Ezek tudtommal a két codexben az összes eltérések. Én egyébiránt örömet elfogadom azt is, hogy az első három név *z*-je a fordítótól vagy leírótól ered, valamint hogy a többiben a *z* nem lehet se tévedés, se *zs*, hanem amazok *z*-jével egyetemben okvetetlenül vékony sziszegő; hisz annál több bizonyítékot nyerek arra, hogy a *Bécsi* és *Müncheneri codex* írói szigorúan megjelölték, a mit vékonyan ejtettek, és így szükségképen vastagon ejtették, a mit vastagnak írtak. Hogy ez állításomnak kivált Nabuchodonozor és Baltazar ép azzal, hogy minden gyakoriságuk mellett is hajthatatlan következtetések, rendkívül kedveznek, azt könnyű átlátni.

Az elsoroltakon kívül pedig meghagyta a két codex a Vulgatából vett minden szóban vagy névben az *s* betűt, még baptistában (*Münch. cod.*: Máté 11, 12. 12.; 14, 2. 8.; Márk 6, 14. 24. 25.; Luk. 9, 19.) és Isráélben is (*Bécsi cod.*: Oz. 4, 15. 16.; 5, 3.; 6, 10.; 8, 3. 14.; 10, 1. 6. 9.; 13, 9.; 14. 2. — *Münch. cod.*: Máté 8, 10.; 9, 33.; Márk 12, 29.; Luk. 1, 54.; 24, 21.), a

mit bizonyára egyik se tett volna, ha azokat az *s*-eket vastagon ejtendőknék nem ismeri. Ezt a kiejtést pedig máshonnan mint az eredetijökök szolgáló Vulgatából, más honnan mint a latinból nem vehették. Az *s* tehát a *Bécsi és Müncheni codex* kétségtelen tanúsága szerint nálunk a XV. század közepén is magában a latinban rendesen vastagon hangzott. De még itt sem vagyunk egyedül csak az okoskodásra utalva. A *Bécsi codexben* igen sűrűen vannak az ilyenek: Medofoknac (Judit 1, 1.; Dan. 9, 1.), Medofoc (Judit 16, 12.), Medofiaknac (Esz. 1, 14. 19.; Dan. 6, 12. 15.), Medofi (Esz. 1, 18.), Damascofban (Judit 1, 7.), Damaskofnac (2, 17.), Libanosban (1, 7.), Carmelosban (1, 8.), Affiriofoknac (1, 10.), Affiriofoc (2, 1. 7.), Idomeofokhoz (3, 14.), Smaragdofbol (10, 19.), pfalmof (16, 2.) kaldeofoknak (Dán. 1, 4.), magofoc (1, 20.; 4, 4.), adamantinof (Zak. 7, 12.), testamentom (Dán. 11, 28.), testamentoma (11, 30.), testamentomot (11, 32.), sanctuarioma (11, 31.), Jekoniaf (Esz. 2, 6.). Hasonlóképen gyakoriak a *Müncheni codexben* az ilyenek: magofoc (Máté 2, 1.), magofocat (2, 7.), kados (Luk. 16, 6.), porticoft (Ján. 5, 2.), alabaftromnac (Luk. 7, 37.), caftelokat (Márk. 6, 6.), kaftelba (Luk. 10, 38.), caftelabol (Ján. 7, 24.), foftackal (Márk. 6, 9.), oftyat (Luk. 2, 24.), vforalkodnac (6, 34.), vforafnac (7, 41.), vforaua (19, 23.). Mind ezek nemi magyarosodást mutatnak, és így *s*-ök csakis vastag hangot jelenthet. Ez a vastag hang pedig, mivel a magyarnak, mint már láttuk, kölcsönvételkor nem szokása a vékony sziszegőt vastagra változtatni, csak úgy fejthető meg, ha magába a latinba helyezzük.

A *Bécsi és Müncheni codexszel* megszűnnek a bibliafordítások s az *Ehrenfeld-codexszel*, mely a *Bécsinél* egy vagy két évtizeddel régebb, megszakad a codexek sora is. Nem mehetek el legrégebb könyvünk mellett, hogy egynehány idetartozó adatot ne böngésszünk belőle. A sibbolet itt ugyan már nem segít, de azért nem vagyunk minden eszköz nélkül. Támaszkodhatunk a magyaros írásra és magyaros alakra. Az *s*-nek magában a latinban is vastag hangú volta mellett szólnak az *Ehrenfeld-codexből* ezek: iefos criftofnac (1. l.), yefus criftoftol (55. l.), iefus criftoft (61. l.), Gradofazerent (64. l.), modofraualo (92. l.), Cunnadosnak (111. l.), Maranos (115. l.), gardinarofok (75. l.), Gar-

dinalis (107., 108. l.), testamentomában (90. l.), balsamomat (136. l.), mifet (6. l.), myfe (u. o.), myfere (73. l.), myffen (u. o.), myfaalt (6. l.), ylyes (14., 16., 17. l.), yllefnek (15. l.), ylles (u. o.), ylefnek (23. l.), Elyaft (15. l.), helyas (16. l.), vikaryufa (17. l.), vykariusas (23. l.), vykaryufa (78. l.), Agoftonnak (107. l.), Agoftonet (108. l.), karitaffagat (121. l.), Melhyfedeknek (124. l.), yafpifkyon (147. l.). Az *Ehrenfeld-codex* minden lép-
ten nyomon elárulja, hogy szövege latinból van fordítva. Mint
eddig mindenütt, úgy itt is rendes dolog, hogy a latinból került
szó megtartja s-ét. Kivétel nagyon kevés van. Ilyen bazaliscofon
(147. l.), melyben a *z* nyilván *zs*, mint a hogy világosan *zs*
ezekben: alamyzna (78. l.), alamyznaert (81., 82. l.), melyek
mellett van alamy/naert (82. l.), alamy/natt (83. l.), alamy/na
(84. l.), alamy/naual (87. l.) is. Assisi sokféleképen van írva;
előfordul pl.: afifiabely (2. l.), Afifiaaltal (3. l.), affyfyahoz (51.
l.), Affyfia (54. l.) affizbalol (88. l.), affiznak (96. l.), azyfbely
(57. l.), azyfba (57., 143. l.), azyfban (59. l.), azyfmettel (91.
l.), Azyfuaraſanak (97. l.). E zürzavarból csak annyit látni,
hogy maga a kiejtés is nagyon ingadozhatott. Lehetett ott
Asisia, Asizsia, Asis, Asizs meg Azsis; ez utóbbié a többség.
Az Asis megfér mind az Assiz (affyznak) mint az Azis (azyf-
bely stb.) írással, mivel az *Ehrenfeld-codex*ben nem ritka
az *s*-nek *z*-vel való jelölése, az orthographiai következetlenségek
meg még sűrűbbek benne. Így van zokat (7. l.), zegellyuala
(u. o.), zokaualo (12. l.), ezmeg (15. l.), fokat (tulajdonkép
fokac), fegellyuala, fokaualo, efmeg helyett, és vicariusban mint
láttuk, a két *i* közül az egyik *i*-vel, a másik meg *y*-nal van írva
(vikaryufa, vykariusas), valamint Melchisedechben is a két *ch*
közül az egyik *h*-val, a másik meg *k*-val (Melhifedeknek). Föl-
tűnő, hogy a baptista ebben a codexben is baptizta (143. l.), de
mindössze csak egyszer találkozik és nyomban rá következik
evangelif/ta, mely másutt is Ewangelif/ta (2. l.). Még föltűnőbb
a criztuft (79. l.), mely nem csak magában az *Ehrenfeld codex*-
ben, hanem egész codex-irodalmunkban páratlanul áll, mikor
még Káldi is következetesen Kristust ír. Az a *z* tehát kétség-
kívül csak olyan, a milyent a fentebb említett zokat, zegellyuala,
zokaualo, ezmeg szavakban láttunk. De még ha *sz* nek tartjuk
is, csak annyit bizonyít, hogy ezer meg ezer Kristus közé vegyült

egyszer egy Kriasztus is, és így a szabályt nem hogy megdöntené, hanem egyenesen megerősíti. Az az egy criztus semmivel se nyom többet mint nyomna a *Peer-codex*beli ép oly páratlan Jezus (120. l.), ha véletlenül nem volna közelében jeruzsalem-ben (118. l.), zydokath (119. l.), yozafath (120. l.) meg huszonhárom Je/us (117—130. l.), mely mind azt bizonyítja, hogy az *a z* csak *zs* lehet. Az *Ehrenfeld-codex* is tehát határozottan arról tanúskodik, hogy az *s* nálunk a XV. század közepe előtt is már magában a latinban egész rendesen vastag sziszegőt jelentett.

Így végig mentünk Csipkéstől az *Ehrenfeld-codex*ig jó két századon. Következtesen vékony sziszegőt, pontosabban szólva *sz* hangot, csak egyetlen egy latin szóban, csak *pastor*ban találunk. Nevezetes, hogy ez az egy vékony sziszegő is a szó belsejébe *t* elé esik. Erről az egy fajta *s* impurumról már láttuk, hogy később társaitól elszakadva szabályszerűen *sz-szé* lett. A többi kivétel közül egy sem általános. Legtöbb egy-codexre szorítkozik, mint Izrael (*Jordánszky-cod.*), Nabuchodonozor, Baltazar, Malazar (*Bécsi cod.*); némelyik egyedül áll vagy legfeljebb kétszer fordul elő, mint Ezdras, Elizeus (*Bécsi cod.*), Jozias, Ezron (*Münch. cod.*), bazalifcos, baptizta (*Ehrenfeld-cod.*); abban az egy codexben sem általános, mint baptizta (*Jordánszky-cod.*), Ozyas, Ozias, Ozeas (*Bécsi cod.*); végre az egész codex-irodalomban is meg saját codexében is a lehető legkisebb számat teszi, mint Jezus (*Peer-cod.*), criztus (*Ehrenfeld-cod.*). Ezek közül ugyan legtöbbszörnek más megfejtése is van, de tegyük föl, hogy a *z* mind valamennyiben vékony hangú *s*. Akkor is lehetetlen észre nem vennünk, hogy ez a vékony *s*, akár *sz*, akár *z* hangot jelentsen, mindig csak a szó belsejében, még pedig *t*, *d*, *r* előtt és két magánhangzó közt található. Nem szól ez ellen még az *Ehrenfeld-codex*beli Affiz sem, mert hisz ez Azys társával egyetemben csak rövidítése az ugyanott többször is előforduló Affifia teljes alaknak s így *z*-je, mely tiszta nominativusban különben se található, tehát szóvégére soha sem esik, csak szóbelsei hangnak tekinthető. Szóelején, szóvégén egyáltalában semmi kivétel. Az eredmény mind ebből az, hogy a tárgyalt két században nálunk a latin kiejtés alig ismerte az *sz* hangot. Az egy *pastor*on kívül más szóban *e* hang biztosan nem is mutatható ki. A másik vékony sziszegőt, a *z* hangot is

csak ott fogadta el, a hol ezt maga a latin írás is *z*-vel jelölte. Arra legalább, hogy néha az *s* betűnek is *z* értéket tulajdonított volna, egészen kétségtelen adatunk nincs. Az *s* betű tehát az egy *pastoron* kívül, a mennyire bizonyítékainkra építhetni, mindenütt vastag hangot jelentett; rendesen keményet, szó belsejében azonban két magánhangzó közt valamint *r* előtt úgy látszik többnyire, lágy mássalhangzó előtt pedig mindig lágyat. Ennélfogva az *s* betűnek *s* (š) értéke mellett nem csak az *sz* maradt véghetetlen kisebbségben, hanem még a bár vastag hangú *zs* is csak nagyon kevésre tudott vergődni.

Már most ki lehet-e mutatni ezt a latin kiejtésünket régebben is? Visszamegyünk a *Halotti Beszédig* és a *Königsbergi Töredékig*. Amaz legalább is a XIII. század első negyedéig vihető vissza (l. Fejérpataky László: Vallásirodalom az Árpádok alatt. Figyelő III. köt. Budapest 1877. 94—99. l. és Békesi Emil: A Halotti Beszéd kora és hazája u. o. 321—327. l.), emez meg semmi esetre sem újabb, sőt orthographiájára nézve, mint már láttuk, határozottan régibb. A *Königsbergi Töredékben* fájdalom nem találunk semmi olyat, a miből a latin *s* akkori kiejtésére egyenesen következtethetnénk. Csak annyit mutat, hogy a magyar írásban az *s* egyetlen egy kivétellel mindig vastag hangot jelölt. E kivétel csak annyiból áll, hogy az *s* szó belsejében *t* előtt vékony sziszegőt is jelentett, de se nem mindig, se nem egyedül. Így van ugyan a *Königsbergi Töredékben* tiſtan, de van iſten is (2-szer) meg furifcte is. Ezt számba véve annál biztosabban építhetünk a *Halotti Beszédre*, mely az *s* betű értékéről ugyanazt vallja, a mit társa. Itt is van ugyan miloftben, de van iſten is (3-szor), teſtet is meg zocoſtia is. Különösen fontos a két nyelvelék abbeli megegyezése, hogy az *s* csak szóbelsei *t* előtt ligaturában jelentett, a mikor jelentett, vékony sziszegőt.

Így biztos mértéket kapunk a *Halotti Beszédbe* latin úton került paradifum és y/aac kiejtésének megítélésére. Az utóbbi csak egyszer, az előbbi azonban háromszor (paradifumut, paradifumben, paradifum) fordul elő, mindannyiszor *s*-sel. A paradifum magyarosnak is mondható, a mennyiben kölcsönvételkor a görögből származó latin szónak nominativusa (paradisus) helyett accusativusa (paradisum) vált tövé. E jelenség, mely a

román nyelvekben rendes, nálunk sem épen ritka (l. Szarvas, Paradicsom. *Magy. Nyelvőr* VI. köt. 387—390. l. és Athenásbeliek u. o. 459—460. l.). Azzal elárulja azt, hogy magyar birtokká lett *s* így mindenestre magyarul olvasandó. Minthogy pedig *s* betűje szóbeliséjébe esik ugyan, de nem áll *t* előtt, mint a *miloftben* és *tifan* alakokban, csakis vastag sziszegő hangot jelenthet, mivel a vékony sziszegőt, *miloftben* és *tifan* kivételével, sem a *Halotti Beszéd* sem a *Königsbergi Töredék* nem jelöli soha *s*-sel, hanem amaz mindig vagy *sc*, *sz* összetételekkel vagy csak egyszerű *z*-vel, emez pedig következetesen *sc*-vel. A kérdés csak az lehet, hogy az a *paradifum* már most *paradizsum*-e vagy *paradišum* vagy *paradicsum*. Az első mellett az szól, hogy az *s* két magánhangzó közt van *s* így mai latin kiejtésünk analogiája szerint lágyan kellett volna hangzania. A másodikat az támogatja, hogy az *s*-ből *cs* lett, tehát legalább is kemény hangúvá kellett válnia, ha ugyan már elejétől fogva nem volt olyan. A harmadikat az teszi elfogadhatóvá, hogy a *Halotti Beszédben* az *s* többször is *cs*-t jelent. Ez a *gimil/tvvl* (2-szer), *gimil/ben* és *gimil/nec* alakokban már csak azért sem lehet kétséges, mivel ezek mellett ott vannak a *gimilcictul* és *gimilcetvl* alakok is. De a három közül akár melyiket fogadjuk el, annyi mindenkép bizonyos, hogy az az *s* vastagon hangzott. Akkor meg honnan vette volna azt a vastag hangját, ha magában a latinban nem ejtették vastagon? Mert a magyarnak van *sz*-e is *s*-e is, és így kölcsönvételkor nem kénytelen sem az idegen *sz*-t magyar *s*-sé, sem az idegen *s*-t magyar *sz*-szé változtatni; de meg, mint már láttuk, az ilyen változtatás egyáltalában nem is szokása. A *paradi/umot* tehát már magában a latinban kellett vagy *paradizsum*nak vagy *paradišum*nak ejteniök. Ez világosítja föl *y/aac s*-ét is. Az író itt sem használta volna a vastag sziszegőnek a jelét, ha vékonyat akart volna kifejezni. De azt a vastag kiejtést az előbbi oknál fogva megint csak a latinból vehette. Kétség itt már csak annyiban lehet, hogy *y/aac yšaac* volt-e vagy *izsaac*. Minthogy ma is Izsáknak mondjuk, az utóbbit kell elfogadnunk. Igaz ugyan, hogy a *Halotti Beszéd* se szókezdő, se szóvégi *s*-re nem nyújt példát, de azért biztos következtetést enged arra is. Ha már kiejtése a szó beliséjében vastag, a hol újabb időbeli emlékekben az ingadozásnak

is láttuk némi jelét, akkor másutt annál kevesebb lehet vékony. Így nem szenved kétséget, hogy a *Halotti Beszéd* és *Königsbergi Töredék* korában, mondjuk a XIII. század első negyedében s a XII. század végén, magában a latinban minden s vastagon hangzott. Hogy a *pastor* itt is kivétel volt-e, nem tudhatjuk, Czinár Mórnál (Fejér György *Magyarországi Okmánytárának betűrendű tárgymutatója*. Pest, 1866.) meg van ugyan említve Pasztor is Paztor is mint tulajdonnév, de csak a XIV. és XV. századból. A *Várad Regestrumban* 1235-re tett Pazturd helységnek pedig meglehet nincs is köze a pásztorhoz.

De menjünk még tovább, menjünk a legelejére. Az első két századból nincs ugyan összefüggő magyar nyelvelmünk, de a latin oklevelekben elhintve maradtak ránk részint személynévkül, részint helynévkül használva magyar közszók. Legbiztosabbak ezek közül az olyan helynevek, melyek mai nap is élnek vagy származásukat egész világosan mutatják. Biztosak még az utóbb említettekhez hasonló személynévek is. Minthogy e szavaink a latin textussal egyezően mind szintén latinosan vannak írva, kiejtésök pedig teljesen ismeretes, biztosan elárulják, hogy az oklevelek latin részében, melyik betű milyen hangot jelent. A kérdés az, milyen sziszegő volt nálunk már most eleitől fogva a latinban az s, vastag-e vagy vékony. Ha az utóbbi, akkor ugyanazon orthographia mellett a közbeszótt magyar szókban a vékony, ha az előbbi, akkor a közbeszótt magyar szókban a vastag sziszegőnek kell azzal a latin s betűvel jelölve lennie. A való a vastag mellett szól. Ime néhány válogatott, megbízható példa kereszténységünk első két századából, a hogy Jerney Jánosnál (*Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából*. Pest, 1854.) és Czinár Mórnál (id. h.) találni. Szókezdő s és zs : 1024-ben és 1075-ben *Sarchuez* (Sárköz hely és víz neve), 1075-ben és 1124-ben *Sapi* (ma Sáp pusztája Tisza-Nagyrev mellett Jász-N. Kun-Szolnokban), *Sarustou* (Sárostó halastó a Tiszánál Csongrádban), *Sitoua* (Zsitva folyó), 1075-ben *Sitouatu* és 1124-ben *Situatur* és *Situatu* (Zsitvató), 1075-ben és 1124-ben *Sulmos* (Solymos, halastó a mai Solymos nevű pusztája tájékán Biharban), 1109-ben *Sorlous* (Sarlós falu Baranyában), 1112-ben *Sarlo* (Sarló falu Nyitrában) 1124-ben *Sari* és *Sarj* (Sári ma is több pusztája neve), 1138-ban *Suran* és *Soran* (Surány Nyitrában), 1150 körül *Saarod* (Sárod

falu Sopronban), Anonymusnál *Saru* (Sár folyó Fejér, Tolna és Baranya megyében), *Saruuar* (Sárvár, vár Szatmárban Ecsed mellett és Baranyában), *Saturholmu* (mai kiejtéssel Sátorhalom, tokaji hegy), *Souyou* (Sajó folyó Borsodban), *Surcusar* (most Soroksár Pest mellett).

Szóbelsei *s* és *zs*: 1009-ben *Osi* és 1082-ben *Eune* és *Euni* (Ösi falu Veszprémbe), 1019-ben *Bessyneu* és *Benenieu* (Besenyő hely Buda körül), 1055-ben *Cuent* és 1082-ben *Kuend* (Kövesd falucska Zalában), 1072 körül *Dusnuky* (Dusnok falu Borsodban), 1075-ben *Drunba* (Dorozsma Szeged mellett), 1082-ben *Wasun* (Vázsony Veszprémbe), *Totwasun* (Tótvázsony falu ugyanott), *Thusuk* (ma Tósok falucska ugyanott), 1108-ban *Vasonko* (Vásonkő hely ugyanott), 1131-ben *Ursu* (Örs falucska Zalában), 1145-ben *Vasaruth* (Vásárút «quandam viam Vasaruth vocatam»), 1193-ban *Narasd* (Nyárasd ma is három helység neve Pozsonyban), 1193-ban és már Anonymusnál *Bornod* (vár), 1193-ban *Alsocut* (Alsókút nevű határ), 1198-ban *Masa* (mázsa, súlymérték és nehéz terhű szekér), Anonymusnál *Enculeu* (most Esküllő falu Kolosban), *Musun* (Moson, «Lutum Musun» a mai Fertőtava), *Istoros* (folyó Ostoros falunál Borsodban).

Szövégi *s*: 1001-ben *Baluanis* és 1015-ben *Baluauus* (Bálványos majorság Pannonhalma közelében), 1005-ben *Tormos* (ma is élő falu Nyitrában), 1006-ban *Molnos* (szintén ugyanott), 1009-ben *Kopus* és 1075-ben *Kopas* (Kapos folyó Somogyban), 1009-ben, 1015-ben és Anonymusnál *Almas* (Almás folyó és hely neve), 1019-ben *Karus* (Karós falu Zalában), 1036-ban *Hegyes Kuu* és *Kertes Kuu* (Hegyeskő és Kerteskő hegyek Bakonybélnél Veszprémbe), 1037-ben *Odvos Kuu* (szintén ugyanott), *Magos* (a sz. Móríc kolostor majorja), 1055-ben *Kueskut* és 1193-ban *Quiescut* és *Quescut* (Köveskút határhely Fejérben), 1055-ben *Cueshumuk* (Köveshomok határhely), 1075-ben és 1124-ben *Aranyas* (Aranyos hely Erdélyben), 1075-ben *Egres* (tó neve), *Halastau* (szintén), *Vojoser* (Vajas-ér halastó) és Anonymusnál *Voyas* (most Vajasér folyó Bácsban), 1082-ben *Forkos* (Farkas személynév), *Hygmugos* (Hegymagas falucska Zalában), *Kcuryshig* (Köröshegy falu Somogyban), *Luon* (Lovas falucska Zalában), szent Gellért legendájában *Orozlanus*

(most Oroszlámos falu Torontálban), 1109-ben *Vamus* (Vámos falu Veszprémben), *Ticus* (most Tikacs puszta ugyanott), 1112-ben *Lapas* (Lapás falu Nyitrában), *Forras* (forrás, «quidam fons, qui vocatur Forras»), *Gymes* (Gimes falu és vár Nyitrában), 1124-ben *Fius* (Füss falu Komáromban), *Ovos* (Avas erdő Biharban), 1138-ben *Kurtveles* (tó a Tiszánál Dócz mellett, hol még 1407-ben Körtvélyes falu volt), *Demes* és *Demus* (prépostság, most Dömös falu a Dunánál Esztergomban), 1148-ban *Kerepes* (rév és helység a Dunánál), 1171-ben *Scekes Mogos* (Székes-Magas hegy), 1191-ben *Kemus* (Kémes falu Baranyában), 1193-ban *Cueshyg* (Köveshegy határhely Veszprém vidékén), *Vosvar* és *Woswar* (Vasvár megyés vár), 1193-ban *Hygesholm* és 1197-ben *Hegesholm* (Hegyeshalom határ Erdélyben), Anonymusnál *aldamas* és *aldumas* (áldomás), *Almus* (Álmos vezér), *Cris* (Körös folyó), *Houos* (Havas, kárpáti erdős hegység), *Hymus uduor* (Himesudvar földvár, most Tokaj), *Mezes* (Meszes, «Mezesina porta», erdélyszéli hegyszoros), *Morus* (Maros folyó), *Racus* (Rákos patak Pest mellett), *Temes* és *Temus* (Temes folyó), *Torhus* (most Taras falu Torontálban), *Vertus* (Vértes hegység).

Ellenpróbául lássuk már most a magyar vékony sziszegő hang jelölését. Szókezdő *sz* és *z*: 1015-ben *Szanthu* (Szántó helynév), *Zomba* (faluk Tolnában), *Szalavar* (Szalavár falu Zalában), 1024-ben *Culeus*, 1075-ben *Sceulleus*, 1082 *Sceuleus*, *Zeuleus* és *Zeus*, 1112-ben *Zeuleus*, 1124-ben *Scelleus* és 1156-ban *Sceleus* (Szöllős, Szőlős, sok puszta és helység neve), 1052-ben és 1109-ben *Scigetfev* és 1135-ben *Scigethfeu* (hely a Csepel szigeten), 1055-ben *Zaarhegh* (Szárhely, hegy Veszprémben), *Zakadat* (Szakadát falu Tolnában), 1072 körül *Scegholm* és Anonymusnál *Zeguholmu* (most Szeghalom mezőváros Békésben), *Scekszov* (ma Szikszó mezőváros Abaúj-Tornában), *Scenholm* és Anonymusnál *Zenuholmu* (most Szihalom falu Borsodban) *Zabolchy* és Anonymusnál *Zobolsu* (Szabolcs megyés vár), *Zoloch* (ma Tisza-Szalók falu Jász-Nagykun-Szolnokban), 1075-ben *Zonuk*, 1124-ben *Zounuk*, 1193-ban *Zounuch* és 1199-ben *Zonogh* (Szolnok megyés vár), 1082-ben *Scamard* és 1171-ben *Zamard* (most Szamárdi falu Somogyban), 1108-ban *Zaarberin* (Szarberény falu a Balaton mellett), 1112-ben *Scytar* (Szitár

falu Nyitrában), 1143-ban *Ciplok* (Széplak monostor), 1158-ban *Szakallus* és 1169-ben *Zakalus* (Szakállas, puszta Fegyvernek mellett Hevesben és falu Komáromban), 1165-ben *Scerecun* (Szerecsen személynév), 1191-ben *Zapercha* (Szaporcza falu Baranyában), 1197-ben *Scilvas* (Szilvás erdő), 1198-ban *Scypis* («Terra Scypisiensis», Szepes megye), 1198-ban és 1199-ben *Scereteu* és *Sceretheu* (Szerető, nőnév), 1199-ben *Scereda* (Szereda, személynév), *Zeben* (Szeben prépostság), Anonymusnál *Scer* (most Pusztaszer Csongrádban), *Zeremsu* és *Zerenche* (most Szerencs Zemplénben), *Zerep* (Szerep falu Biharban), *Zomus* (Szamos folyó), *Zubur* (Szobor hegy Nyitrában). Szóbelsei *sz* és *z*: 1009-ben *Ozora* (most mezőváros Tolnában), 1037-ben, 1072-ben és 1075-ben *Tiza* (Tisza folyó), 1055-ben *Luazuhalma* (Lovászhalma helynév), 1075-ben *Keresztur* (falu, ma is igen sok helység neve), 1135-ben *Bozouk* (Bozók prépostság Hontban), 1158-ban *Quesci* (Keszi tiszamelléki hely Hevesben), 1193-ban *Feyereghaza* (Fejéregyháza falu), Anonymusnál *Pacoztu* (Pákozd hegy Fejérben), *Pasztuh* (most Pásztó mezőváros Hevesben). Szóvégi *sz* és *z*: 1015-ben *Dunariꝥ* (folyó), 1082-ben *Faisch* (Fajsz falu Somogyban), 1158-ban *Hathaz* (Hadház vár), 1181-ben *Uloꝥ* (Olasz falu Baranyában), 1193-ban *Halaz* (Halász falu).

Hogy pedig itt specialis magyar orthographiáról szó sem lehet, nagyon világosan mutatják az olyanok mint *Sarchuez*, *Saruuar*, *Sarcusar*, *Alsocut*, *Esculeu*, *Quiescut*, *Quescut*, *Cueshumuk*, *Ticus*, *Cueshyg*, *Cris*, *Racus*, *Quesci*, *Pacoztu*. Latin szó és magyar szó közt csak annyiban tettek különbséget, hogy azokat a magyar hangokat, melyekre mint a latinban ismeretlenekre nem találtak betűt, megközelítő módon hol egyszerű jellel, hol körülírással iparkodtak kifejezni. Különben a magyar szó is mindig latinosan van írva. Már most szemügyre véve példáinkat, azt tapasztaljuk, hogy a magyar *s* (ś) meg *zs* hang soha semmi nehézséget nem okozott; arra egyszerűen a latin *s* betűt alkalmazták. Nem akasztotta meg a magyar *z* hang sem; erre a görögből kölcsönzött latin *z* betűt használták. De meggyűlt a bajuk a magyar *sz* hanggal; ennek jelölésére mindenféle módot próbáltak. Kifejezték *sc*-vel, *sz*-vel, puszta *z*-vel, néha *c*-vel (*Culeus*, *Ciplok*), sőt még *x*-szel is (Anonymusnál pl. *Jószás*

aradmegyei falu neve Jouras), de az *s*-re csak ritkán gondoltak. Erre számbavehető példát alig találni; pedig az egyszerű betűk közül a vékony, de lágy *z*-n kívül csak még a kemény, de vastag *s* közelíti meg a kemény vékony *sz* hangot. Csoda is volna, ha soha se alkalmazták volna; csak az nem volt lehetséges, hogy megelégedjenek vele, mivel az *sz* hangnak két tulajdonsága közül inkább a keménység maradhatott kifejezetlenül, mint a fő különbséget tevő vékonyság. Az első két században előfordulnak a következők: 1045-ben *Questhi* (Keszti, a pécsváradi kolostor majorja), 1082-ben *Luasi* (Lovászi falu Zalában), 1112-ben *Keseu* és *Qeseu* (Kesző falu Nyitrában), 1181-ben *Suched* (Szökéd falu Baranyában). Világos tehát, hogy a latinban épen az *sz* hangra nem találtak megfelelő betűt, azért ingadoztak annyiféle írásmód közt. Minthogy ellenben az *s* (š) hangra következetesen az *s* betűt használják, teljes kétségtelen, hogy nálunk azzal az *s* betűvel eleitől fogva magában a latinban nem vékony, hanem vastag sziszegő hangot jelöltek, mert rendesen csak vastagot ejtettek. Hogy mikor hangoztatták keményen, mikor lágyan, arról fölvilágosítást adnak a latinból kétségtelenül mindjárt a kereszténység első idejében átvett, a Vulgatából igen ismeretes nevek és szók mint Salamon, Sábaót, Sámson, Sámuel, Sára, sátán, Saul, Simon, Sinai, Sion; András, Annás, Barnabás, Barrabás, Herodes, Illés, János, Jeremiás, Jónás, Júdas, Kaifás, Kleofás, Mátyás, messiás, Nikodémus, Poncius Pilátus, Tamás, Tóbiás, Zakariás; alabastrom, apostol, bestia, evangelista, história, jáspis, mester, páska, pestis, testamentom; Áser, Isakár, mise; Ázsia, balzsam, bazsilikus, Erzsébet, Ezsau, hozsanna, Izsaiás, Izsák, izsóp, Jeruzsalem, Jozsafát, József, Józse, krizsma, Matuzsalem, Mojzses v. Mózses, muzsika, Perzsia, rózsza. Mind ezek az első időtől kezdve egész máig megőrizték a sziszegőnek vastag hangzását. A mai Augustus, farizeus, filiszteus, jebuzeus, Jézus, Krisztus, mint Kálditól kezdve visszafelé minden biblia-fordítás mutatja, szintén csak Augustus, farizseus, filisteus, jebuzseus, Jézsus, Kristus lehetett. Ezekben idővel dissimilatio következett be. Föltűnő még *zsinagóga* és *Zsuzsanna*, melyekben szóelején is *zs*-t találunk. Ezeket szintén csak latin úton vettük, hanem magába a Vulgatába is görögből jutottak. Talán ez magyarázza a szóelei *zs*-t, hiszen Sophia

is Zsófia és synodus is *zsinat*. Az *s* tehát nálunk a legelső időtől fogva magában a latinban, a fentebbi példák tanúsága szerint szóbeliséjében két magánhangzó közt, *l* és *r* után, lágy vagy közönbös mássalhangzó előtt rendesen *zs*-nek, különben mindig *s* (š)-nek hangzott. Csoda-e tehát, ha aztán a latin orthographiát alkalmazva, a magyarban az *s* (š) hang jelölésére eleitől fogva az *s* betűt használták, az *sz* hangnak pedig más jelt kerestek?

Végig nyomoztuk latin kiejtésünket, napjainktól kereszténységünk első idejéig. Az *s* hangzását véve alapul három korszakot találtunk; a negyediknek most dereng a hajnala. Az első hetedfél századig tartott; a másodikról nem tudni, mikor végződött; a harmadiknak utolsó szabadságharcunk után huzzák meg először a lélekharangot, de végkép még ma se temettük el. Hetedfél századig az *s*-nek csak vastag hangja volt; azután egy ideig csak a szóvégi *s*-nek és az *s* impurumnak, kivéve a szóbelsei *t* és *m* előtt levőt; végül pedig ugyanezzel a megszorítással csakis az *s* impurumnak. A vékony sziszegő úgy látszik először a szó beliséjében foglalt tért; azután kikezdte a szó végét. Napjainkban már az *s* impurumot is hatalmába keríti és ezzel oly korlátlan uralomra jut, a melyet eleinte hetedfél századig a vastag sziszegő bírt. Hogy latin úton vett kölcsönszavainkon meglátszanak e korszakok nyomai, azt már többször érintettem. A vastag sziszegős időre mutatnak: sákramentom, sallárium, sekrestye, sibilla, sillabizál, somma v. summa, sors, Orsolya, demonstrál, testál; a második korszak bélyegét viselik: szuperintendens, szuplikáns, szemesztris, series és a hónapok nevei, mivel a május, június, július és a többi mellett ott a szeptember; a harmadik korszaknak megfelelne spiritusz, ha német úton nem vettük volna. E korszak egyébiránt még nem is hagyhatott nyomot, mivel latinból való kölcsönzéskor még most is csak a második korszak kiejtését alkalmazzuk, mint a legújabban átvett, már egyszer említettem bacillus mutatja. Kölcsönvételek idejét nem árulják el: skandalum, skárlát, skrupulus, skutika, spácium, spéczies, spektákulum, stallum, stádium, státus, stilus, stipendium, stólá, stúdium, sváda, de nagy részökről bizonyos, hogy az első korszakból való.

De már csakugyan ideje lesz abba hagynom a latin *s* kiej-

tésének fejtegetését. Hogy ez olyan hosszúra nyúlt, nem az én hibám. Nem találtam e kérdésre vonatkozó semminemű előmunkálatot. Így nem utalhattam semmire, mindent magamnak kellett kimutatnom. Nem fojthatom el azt a megjegyzésemet, hogy latin philologusaink működésének nincs iránytűje. Pepecselnek, aprólékoskodnak, de minden cél és haszon nélkül; legalább a magyar tudományon nem igen lendítenek. Mintha egész ambíciójuk csak az volna, hogy a németek útját taposva a németek számára dolgozzanak. Így természetesen az olyan philologiai kérdések fölvetése és tárgyalása, melyek nem a német tudomány gyarapítására szolgálnak, hanem a magyar tudományt, a magyar műveltséget érdeklik, eszökhöz se juthat. Pedig megtanulhatnák, hogy éppen a legnagyobb német philologusok valamint a göröggel úgy a latinnal sem foglalkoznak csak önmagáért vagy más nép kedvéért, hanem nagy nemzeti és így kiválóan gyakorlati célt követnek. Ezt talán joggal kívánhatjuk a mieinktől is. A betűrágást, mint jelen értekezésem is mutatja, bátran gyakorolhatják továbbra is, ha csak ez a gondjuk; de üzzék a magyar tudomány javára, üzzék a magyar műveltség emelésére. Nem csodálatos-e, hogy még soha egyetlen egy latin philologusunk sem kutatta, de még nem is kérdezte, hogyan ejtették itt nálunk, a hol annyi századon át latinul írtak, olvastak és beszéltek, a latin nyelvet? Pedig ez nem csak mint magyar embereket, hanem mint latin philologusokat is közelelről érdekellhette volna. És hány ilyen kérdés van még! Irodalmunk, a mennyiben annak nevezhető, valamikor egészen latin volt. Latin íróink közt van nem egy kiváló is, mind a mellett hogy nyelve nem éppen Ciceroé. De hisz ép azért kelne el a kalauz. Philologusaink pedig soha sem gondoltak rá, hogy ez íróinknak latinságát tudományosan megvilágítsák; magyarázatukra nem írtak egy árva glossariumocskát. Sok egyebet mellőzve csak még egyet akarok említeni. Nagyonfontosságú kérdés, hogy irodalmunkban valamint egész műveltségünkben melyek a latin, vagy a mi nálunk jórenden ugyanaz, melyek a classikus elemek? Latin philologusaink soha egyetlen egy írónknak, soha egyetlen egy költőnknek sem vizsgálták classikus műveltségét, egynek sem keresték classikus forrását és példaképét. Nekünk a latin nem önmagáért, hanem nyelv-edző és elmeművelő ha-

tásáért saját nyelvünk és műveltségünk javára kell. Philologusaink pedig jóformán csak annyira ereszkednek le hozzánk, hogy oly nyomorult magyar fordításokat produkálnak, melyeknek legfeljebb nyelv-ficzamító és elmekábító hatásuk lehet. Ennyiben működésök egyenesen káros. Ébredjenek már valahára egy kis nemzeti tudatra! A teendők nagy sora várja őket; számos oly kérdés követeli figyelmüket, mely a magyar tudományt fölötte érdekli. Ne dolgozzanak cél és irány nélkül, hanem tekintsék első sorban a magyar nemzet kulturális szükségét. Ez a kis gyakorlatiség tudományuknak csakis hasznára válhatik.

VI.

Immár kétségtelen, hogy az *s* betűt nálunk elejétől fogva magában a latinban vastagon ejtették, és hogy azért alkalmazták a magyarban is az *s* (š) hang jelölésére. Ugyanaz az oka ez írásmódnak más népeknél is. Hogy másutt már jó régen megszűnt, az csak azt mutatja, hogy másutt jó régen megszűnt az a vastag latin kiejtés is. A németek orthographiája egyebiránt még ma is mutatja, hogy a szókezdő *s* impurumot igen soká, szinte napjainkig ejtették vastagon, különben szókezdő *sp*-jöket, *st*-jöket nem írnák még tős-gyökeres német szókban is kivétel nélkül *sp*-nek, *st*-nek, hanem *schp*-nek, *scht*-nek. Ugyanazt bizonyítják azzal, hogy az *s* (š) hangot *sch*-val jelölik, mert ez nem egyéb mint *s*=š meg *ch*=k, mire világos példa a latinból kölcsönzött *Schule*, mely latinul *schola*, magyarul meg *iskola*. Hogy nálunk az *s* betű végképen az *s* (š) hanghoz forradt, annak hetedfél századig tartó vastag *s*-es latin kiejtésünk bizonyára elégséges magyarázata. Nálunk a latin kiejtésben elejétől fogva igen erős és minden esetre jóval tartósabb alapja volt az *s*=š írásnak mint bárhol. Nagy tévedés tehát, hogy a magyar *s* a latinból nem magyarázható ki, mikor épen abból, sőt csakis abból érthető meg. Így végre megtaláltuk a régi magyar orthographia kulcsát. A mi oly csodálatosnak tetszett, hogy legrégibb latin okiratainkban is a közbeszótt magyar szók *sz* hangja igen-igen gyér kivétellel következetesen nem *s*-sel, *s* (š) hangja meg ép oly következetesen csakis *s*-sel van írva, valamint hogy a magyar *sz* hang jeleit (*sc*, *sz*, *z*) nyomban a közbeszótt magyar

szók után sem látjuk soha a latinra alkalmazva, annak most már igen természetes a megfejtése. Hiszen ha pl. *Culeus*, *Sceuleus*, *Sceuleus*, *Sceuleus*, *Zeuleus*, *Zeuleus* *sc*-je, *z*-je, *c*-je helyén *s* volna, régieink azt a nevet ép latin okiratban nem olvashatták volna *Szölösnek*, mivel a latinban általában minden *s*-t vastagon ejtettek. Az írónak tehát, ha azt akarta, hogy hibásan *Sölösnek* ne olvassák, az *sz* hang jelölésében bizony kerülnie kellett az *s* betűt. Így vagyunk a latin okiratokba szőtt valamennyi magyar szóval. Ép oly kevéssé eshettek régi oklevél-íróink abba a hibába, hogy magyar szó után, melyben az *sz* hangot *sc*-vel, *sz*-vel, *z*-vel jelölték, ezt az írásmódot feledékenységéből a latinra is alkalmazzák, mivel az ilyen tévedés ellen erősen biztosította őket vastag latin kiejtésök.

A főnehézség elhárult, de nem az apróbbak. Ezek közül fontosabbak az *sz* hangnak néha *s*-sel vagy *sz*-vel, gyakran pedig *sc*-vel, továbbá a *zs*, sőt néha *s* hangnak is *z*-vel, végre a *gy* hangnak akár puszta, akár diakritikus betűjű vagy jelű *g*-vel való jelölése. Hogy a kemény, bár vékony *sz* hang kifejezését a szintén kemény, bár vastag *s* (š) hang jelével is megkísértették, abban, mint már fentebb említettem, nincs semmi különös, ha megfontoljuk, hogy a vékony, de lágy *z* hang betűjét sem tekinthették teljesen megfelelőnek. Csak az a feltűnő, hogy az *sz*-jelentő *s*-ek száma, mind a mellett hogy a latin kiejtés még azután is igen soká ragaszkodott az *s*-nek vastag hangjához, codexeinkben nagyobb mint az előtt volt, mikor az *s*-es írás, úgy hihetnők, nem csak általában az írásnak, hanem különösen a magyar írásnak is ritkább voltánál fogva még nem verhetett annyira gyökeret. De azt is észre kell vennünk, hogy codexeink korában az írás már nem volt a latinul tudók kiváltsága, mivel igen sok codexünk vagy egészen vagy részben deáktalanságukat világosan eláruló apáczáktól ered. Nyilván ebben kell keresnünk a dolog megfejtését. Nevezetes jelenség, hogy az az *sz*-jelentő *s* legsűrűbben épen a leggyakorlatlanabb írásokban található. Szinte azt lehetne mondani, minél gyámoltalanabb az írás, annál több benne az olyan *s*. Például elég a legtöbbszörre igen ügyetlen kézzel írott bejegyzésekre, így a *Winkler-codex* 32. és 42. lapján egy írótól eredőkre (*Nyelvemléktár* II. köt. XI—XII l.), továbbá az *Apor-codex* 147—156. valamint különösen a

Thewrewk-codex 123—124. lapjára utalnom. Mind az előbbi mind az utóbbi rész igen gyakorlatlan vonásokkal van írva; az elsőség azonban e tekintetben mégis emezé, és a mi igen figyelemre méltó, ahhoz képest az *sz*-jelentő *s* is több benne, mint az *Apor-codex*beli részben. Természetes is, hogy a deáktalan kezdőt, kit mindjárt első sorban a latin kiejtés és helyesírás tudása sem támogatott, a magyar orthographiának némely tapogatódzása és ingadozása annál inkább megzavarta, minél gyakorlatlanabb volt az írás technikájában és minél járatlanabb volt egyúttal az írás módjában, a helyesírási szokásban.

Az *sc* Ásbóthnak «speciális magyar fejlődésnek látszik» (420. l.), pedig nyilván szintén csak latin származású, mivel már az első időben találjuk, mikor a magyar orthographia latin okiratokban tengődve, eredetiséget még nem igen fejleszthetett. Hogy az *sc* a vulgáris latin orthographiában épen nem volt valami ritkaság, azt kimutatta Schuchardt Hugó (*Der Vokalismus des Vulgärlateins*), ki műve első kötetében (Lipcse, 1866.) idézi az *esce*, *inviscere*, *Perscio* (145. l.) és *scitam*, *scitas* (165. l.) alakokat, melyek *esse*, *invisere*, *Perseo*, és *sitam*, *sitas* helyett vannak írva, valamint a megfordított eseteket is, melyekben *sc* helyett *s* vagy *ss* található, mint *pl. accresentes*, *Cresentia*, *Cresentiano*, *Cresentis*, *cresseret*, *incresere*, *lambissendo*, *requisit* (145. l.) és *sirpus*, *sio*, *siet*, *selere*, *septrum* (165. l.). Ez utóbbiakhoz a III. kötetben (Lipcse, 1868. 75., 85. és 317. l.) pótlékokat is ad, melyekből szintén csak az látszik, hogy az *sc*-t *e*, *i* előtt a vulgáris latinságban, melyet Schuchardt csak a VIII. század elejéig kísér (I. köt. 1. l.), *s* (= magy. *sz*)-nek meg *ss* (= magy. *szsz*)-nek ejtették, a miért aztán ugyancsak *e*, *i* előtt gyakran meg is fordították a dolgot és *s* meg *ss* helyett *sc*-t írtak. A magyar eredetiség tehát alkalmasint csak annyi, hogy az *sc*-t az *sz* hangnak kifejezésére nemcsak *e*, *i*, hanem más magánhangzó előtt is alkalmazták. Kiejtésével különben meg is lehettek akadva, minthogy *s* meg *ss* helyett is látták használni, melyeket ők vastagon hangoztattak. Arra mutat mind az a különösség, hogy még a XVI. század eleje táján is találunk a *Peer-codex*ben ilyen írást: *ekej/cen* (43. l.), *jcelmes* (u. o.), *wy/celne* (58. l.), *wy/celwen* (66. l.), *ekej/en*, *jelmes*, *wy/elne*, *wy/elwen* helyett, mind pedig az, hogy idővel el is ejtették, a mire még

főkép az bírhatta, hogy a maga helyén az *sc*-t *e*, *i* előtt *šč*-nek, más magánhangzó előtt meg *šk*-nak mondták. Mindig érezték rajta, hogy az *sz* hang kifejezésére csak éppen szükségből jó. Azért csakhamar kiszorítja a *z* és igen korán találkozunk az *sz*-vel is. Meg vagyok győződve, hogy ez utóbbi sem került máshonnan mint a latinból, habár Schuchardtnál csak egy, de mégis legalább egy példa akad az *s*-nek *sz*-vel való írására, úgymint Szmyrneus (III. köt. 5. l.), melynek a VIII. századon túl, különösen a X—XII. században bizonyára találhatnók néhány párját. Gyakori az *sz* nem lehetett, mert a magyarban is csak gyéren mutatkozik, úgy hogy a *z* még hamarabb le tudta küzdeni mint az *sc*-t. Codexeinkben már alig van nyoma, s ha a könyvnyomtatás, csak hogy most már nem a latin orthographia alapján, újra föl nem kapja, talán örökre elenyészik.

Hogy a *z* miért jelenthetett *zs*-t, sőt kivételkép *s* (*š*)-t is, annak is csak a latinban kereshetjük az okát. A *z* a latinban ős időktől fogva az *sz* hangnak lágy párját jelölte. Schuchardt szerint (I. köt. 74. l.) már a Carmen Saliare ismeri és Cozano olvasható oly római pénzén, mely a város alapításának V. százada végére tehető. A császárság idejében meg az olyan írásmód mint Azmeni, Cozmi, Lezbis, zmaragdus igen közönséges; ritkábban találni a *z*-t két magánhangzó közt, mint Zozima-ban. Még szókezdő kemény *s* helyett is előfordul az olyanokban mint Zora, Zolonius, zinnum (= signum). Szóvégi *s* helyén mutatják a *z*-t Ferelez, Zuliz, Valenz (ez utolsó III. köt. 27. l.). Franciaországban a *z*-nek lágy *s* értéke meg is állapodott. Az odavaló vulgáris latinságban igen gyakoriak az ilyenek: tribuz, pozt, linguenz, ozza, pauzante, translationiz, zuis, crociz, Cabiio-ninziz, ecliz, episcopuz, Eztnu (= Stephanus; az utolsó három példa III. köt. 315. l.). Schuchardtnak e rövid fejtegetése egészen világossá teszi a dolgot. Nálunk az *s*-nek vastag hangja volt; valahányszor tehát ismeretes szóban vagy alakban az *s* helyén *z*-t láttak, a vastag hangot mindannyiszor erre is átruházták. Kemény vagy lágy volta természetesen attól függött, hogy milyen *s*-t pótolta. Legtöbbszörre lágy *s* helyett állott a *z* és így a magyarban, a mikor vastag sziszegőt jelent, rendesen is *zs* és csak ritkán *s* (*š*). Ez utóbbira az első századokból csak igen kevés példát találtam. A megbízhatók Jerneynél és Czinár-

nál: 1112-ből *Curtoz* (Kürtös falu Nyitrában), 1193-ból *Ezceus* (most Öskü falu Veszprémben), 1208-ból *Komlouzorm* (Komlós-orom falu Mosonban). Annyira nem volt szokatlan a *z*-nek vastag ejtése, hogy a *Bécsi codex*ben a Vulgata-beli Achaz, egyszer ugyan szintén Achaz (180. l.), de még ugyanazon a lapon és kevéssel előbb is (178. l.) Achas. Itt alkalmasint a *z* is *s* is *zs*-nek hangzott; azért váltotta föl egymást. De meg Schuchardt szerint (I. köt. 71. l.) már magában a latinban is a II. századtól Kr. u. kezdve mind gyakrabban *dzs*-t, tehát szintén csak vastag sziszegőt jelentett. Így lett *zelosus*-ból ol. *geloso*, pr. *gelos*, fr. *jalous*; *zingiberi*-ből ol. *gengiovo*, sp. *gengibre*, fr. *gingembre*; *zyzyphum*-ból ol. *giuggiola*, fr. *jujube* (Diez, *Grammatik der Romanischen Sprachen* I. r. 3. kiad. Bonn, 1870. 237. l.). Ez is magyarázza, mért jelölhették nálunk már eleitől fogva a *zs*-t a rendesen vékony hangú *z*-vel is. Mint láttuk, már a latinban találhattak ugyan némi alapot arra, hogy az *s* (š) hangra is alkalmazzák, de a nélkül sem volt nehéz az átvitel, ha már egyszer a *z* vastag *zs*-t is jelentett, mely a kemény *s* (š)-nek lágy édes testvére. Hogy csak ritkán találjuk ez értékekben használva, annak az az oka, hogy az *s*, mely minden lépten nyomon előfordult, sokkal kényelmesebbnek ajánlkozott. Valamivel sűrűbben a *z* csak abban az időben jelöli az *s* (š) hangot, mikor már nemcsak latinul tudók, hanem nagy számmal deák-talanok is gyakorolták a magyar írást. Valamint az *s* = *sz*-szel, úgy a *z* = *s* (š)-sel is legtöbbször gyakorlatlan íróknál találko-zunk, a kik nem támaszkodhattak a latinra s a magyar helyes-írásban sem voltak nagyon jártasak.

A mi végre a *gy* hangnak akár pusztá, akár diakritikus betűjű vagy jelű *g*-vel való jelölését illeti, az szintén csak a latinból származhatik. A latinban ugyanis a *g*, kivált *e*, *i* előtt már régtől fogva *j*-nek hangzott. Bizonyosság erre először is, hogy *i* előtt akárhányszor kiesett, a mi csak úgy érthető, ha előbb *j*-vé lágyult; példák erre *pulegium*, *chalcostegis*, *religiose*, melyekből ily úton *puleium*, *chalcosteis*, *reliose* lett, és így szükségképen a *pulegium*, *chalcostejis*, *relijiose* és *relijose* alakokon mentek keresztül (Schuchardt I. köt. 70. l.). Egy másik bizonyosság, hogy a *j* hangot *e*, *i*, sőt még más magánhangzók előtt is nem ritkán *g*-vel írták; így előfordul *balinium* (*balineum*), *aligenare* (*alie-*

nare), vagyis hangzás szerint balinjium, alijenare (u. o.); továbbá ejus, Ajax helyett egus, Agax (u. o. 72. l.). Egy harmadik bizonyosság, hogy a gót betűk közt a *g* annyi mint *j*, minél fogva Ulfilas korában, a IV. században, a *g*-nek *e*, *i* előtt általában *j*-nek kellett hangzania (u. o. 70. l.). Hogy pedig a *g*, mielőtt *dzs*-vé meg *zs*-vé lett, *e*, *i* előtt a *gy* fokán is keresztül ment, az abból következik, hogy csak így lehetett a latin *genuculum*-ból pr. *denol*, langued. *denoulh*, sziczil. *dinocchiu*, náp. *denucchio*, roveret.-trent. *dinoccio*, a hol a *gy* (*d*+*j*) egyik eleme, a *j* kiesett (Schuchardt III. köt. 25. l.).

Mi a *g*-t *e*, *i* előtt a *gy* fokán vettük át. Erről bizonyosságunk van manapig mind latin úton vett, különben akárhonnan származó kölcsönszavainkban, mind pedig öregeink latin kiejtésében. Így *pugillaris*, *spongia* mindig *pugyilláris* vagy *pugyelláris* meg összevonás útján (*spongyia* helyett) *spongya*; *Aegyptus*, *evangelium*, *gehenna*, *generalis* pedig mai nap is gyakran, az idősebbek szájában meg rendesen *Egyiptom*, *evangyéliom*, *gyehenna*, *gyenerális*. A «*surgite pastores*» is a betlehemes fiúk szájában «*szurgyite pasztoreusz*» (a miben, mellékesen szólva, az első és utolsó *sz* karácsonyi *mysterium*ainknak meglehetősen fiatal voltára mutat); még szójáték is van rá, hogy «*ide bizony ne szurgy*». Ép oly ismeretes, hogy öregeink *gyeographiáról*, *gyeometriáról*, *gyerundiumról*, *gyymnasiumról*, *logyikáról* beszélnek; a templomban is gyakran hangzik még az *angyelus domini*, *gyenitori gyenitoque*, *dei gyenitrix*, *flectamus gyenua*, *Abraham gyenuit Isaac* stb. Komáromi Csipkés György ezt a kiejtést szabályba is iktatta. Azt mondja a magyar *gy*-ről (*Hung. illustr.* Toldy: Corp. gramm. 344. l.): «*Sonat g molle ut giviva, givas*». A *g*-t tehát az ő idejében *i* előtt, de kétségkívül *e* előtt is a latinban szabályszerűen *gy*-nek ejtették. Ez tűnik ki Sylvesternek különös orthographiájából is, melylyel mind *Grammatikájában* (Sárvár 1539.), mind *Újtestamentómban* (u. o. 1541.) találkozunk. Budenz (A *gy* eredetéről néhány adat Erdősi Jánosból. *Magy. Nyelvészet* V. évf. 440—449. l.) igen pontosan és helyesen állította össze, hol fejezi ki Sylvester a *gy*-t pusztá *g*-vel vagy pedig *g*-vel és hol fejezi ki a *g*-t szintén pusztá *g*-vel vagy pedig *gh*-val. Az eredmény az, hogy a pusztá *g* csak *e*, *i* előtt jelent *gy*-t és hogy ennek megfelelően a *g* is

csak *e*, *i* előtt van *gh*-val írva. Minden más esetben a *g* Sylvesternél is *g*, a *gy* pedig *g̃*. Budenz ugyan az *e*, *i* előtt *g*-vel és a másutt *g̃*-vel jelölt *gy* között hangbeli különbséget is keresett, de már ebben bizonyára tévedett. Sylvester csak azt különböztette meg, a mit a korabeli latin kiejtés nem ismert; az pedig az *e*, *i* előtti *g* és a nem *e*, *i* előtti *gy*. Amazt *gh*-val, emezt *g̃*-vel írta. Az utóbbinál a vonás az elhagyott *i*-t vagy *y*-t pótolja. Hasonló módon illusztrálja a korabeli latin kiejtést a *Peer-codex* is. A különbség csak az, hogy ebben a nem *e*, *i* előtti *gy* szó végén kivételesen *gh*-val vagy pusztá *g*-vel is, máskor pedig mindig *gi*-vel vagy *gy*-nal, a *g* meg általában *gh*-val vagy a *h* elmaradását pótolva *g̃*-vel van írva. Következetlenségből azonban néha *e*, *i* előtt is nem pusztá *g*-vel, hanem *gi*-vel vagy *gy*-nal van jelölve a *gy*. A *Lányi-codex*ről Ásbóth is említi (362. l. 5. jegyz.), hogy ott a 24. lapon «abftergyeth deus» s a 42. lapon «Redemtor *gy*encium» olvasható. A *Jordánszkj-codex*ben meg «*gy*erafenos» van (Máté 8, 28.) és a *Műneheni codex*ből is a «gerazenofoknac» (u. o.) *g*-je nyilván *gy*-t jelöl, mivel e *codex*ben, valamint társában a *Bécsi*-ben is a pusztá *g*, hacsak azért nem pusztá, hogy *g*-jelentő *g̃* rejlik benne, melyről véletlenül le van felejtve a megkülönböztető vonáska, általában mindig *gy*-t jelent, tehát épen *e* vagy *i* előtt sem fejezhet ki *g*-t. A *Bécsi* és *Müncheni codex* idevágó adatai e szerint legalább is nem czáfolók. Az *Ehrenfeld-codex* meg épen bizonyító. Ez a *gy*-t rendszeren *gy*-nal, ritkán *gi*-vel jelöli, de *e*, *i* előtt pusztá *g*-vel szokta írni; pl. Eged (1. l.), gyermekem (23. l.), gyczeleg (19. l.), gyczeretyre (26. l.). Ennél régebben a *g* és *gy* írásában csak nagyon kivételesen találni különbséget. A *Halotti Beszéd* és *Königsbergi Töredék* mind a két hangot következetesen egyformán *g*-vel jelöli. Így cselekesznek rendszeren legrégibb latin okleveleink is. De azért néha nem *e*, *i* előtt már eleitől fogva ott találjuk a *g* mellett mint diakritikus betűt az *i*-t vagy egyenértékűjét az *y*-t. Így előfordul Jerney szerint 1015-ben *Nag̃ivezi* (Nagyvize? határhely), *Gyoko* (falu), *Gyowgy* és Anonymusnál *Gyogy* (Gyógy: Diód, a Gellért-legendában Gyod: Gyiód és Dyod: Diód, most Diós falu Fejérben), 1055-ben *Giuruvege* (határhely), 1169 körül *Gyuros* (falu). Hogy még ez a megkülönböztető *i* vagy *y* betű is a latinból került hozzánk, mutatják a vulgáris latinságnak

oly alakjai mint *cogiugi* (pog.), *Gianuaria* (503. Kr. u.), *congiunta*, *Giove*, *magiorem* (IX. száz. Kr. u.), *pegioventur* (IX. száz. Kr. u.), *Güuliani*, *Giure* (757. Kr. u.), melyek Schuchardt-nál találhatók (I. köt. 71—72. l. és III. köt. 25. l.). A magyarban igen sokkal több a *d*-ből, mint a *g*-ből származó *gy* hang, mely még azonfölül *d + j* elemekből áll, és így igazság szerint alapjában bizonyára inkább *d*-vel mint *g*-vel lett volna írandó. Hanem hát itt nem döntöttek sem nyelvünk adatai, sem a hang természete; a *gy*-nek mind pusztá, mind diakritikus betűjű *g*-vel való jelölését a latin parancsolta ránk. A diakritikus jel megtulajdonképen csak a diakritikus betűt pótló kihagyó jel.

Így minden fontosabb mozzanat orthographiánknak csakugyan latin eredetére vall. Ennyi után a még fenmaradó, de fölötte csekély jelentőségű nehézségeket, úgy hiszem, bátran hallgatással mellőzhetem. Egészben azt merem állítani, hogy nincs orthographiánk első azaz legrégibb sajátságai közt olyan, melyet a latinból legrosszabb esetben legalább is épen olyan jól ne lehetne magyarázni, mint akár mely más nyelvből. Legtöbb a latinból sokkal jobban s nem egy épen csakis a latinból érthető meg.

VII.

De honnan vettük azt a mi orthographiánknak alapul szolgáló sajátságos latin kiejtést? Különösen honnan való az *s* betűnek *s* (š) meg *zs* és a *g* betűnek *e*, *i* előtt *gy* hangja? Ásbóth nem menve a forrásig, a latin úton vett kölcsön szavaink vastag sziszegőjét és *gy*-jét abban a pillanatban támadottnak képzelem, mikor az illető szavak a magyar nyelv szavai közé léptek. «Ezek az *s*-ek», úgymond (424—425. l.), «a csehben csakúgy mint a magyarban a pergamenen, a papiroson keletkeztek. Átvették t. i. az idegen szót idegen írással, de ez az írás anyira ellenkezett a nemzeti írással, hogy ezer meg ezer botlásnak tág kaput nyitottak az olvasásnál. Így lett latinosan írt *Judas* (olv. Judász)-ból cseh *Jidáš* magyar *Judás*, így latinosan írt *Simon*-ból cseh *Šimon* m. *Simon*» stb. A magyarról különösen azt mondja: «De igenis van a magyarban is olyan legyőzhetetlen hajlam a latin *s*-et magyar *s*-nek olvasni, mint a németben azt *s*-nek azaz *z*-nek vagy a latin *v*-t *f*-nek olvasni.

Régebben, mikor az írás-olvasás nem volt olyan elterjedt tudomány, még sokkal könnyebben történhetett ilyen magyarosítás, pedig tapasztaljuk ma is napról napra, mennyire hajlandó a magyar ember az *s* jelt idegen szóban is magyar *s*-nek olvasni» (367. l.). A *g*-nek *e*, *i* előtt *gy*-vé változását is abból a «valamennyi népnél észlelhető tüneményből» magyarázza, «hogy a latin szót úgy olvassa, mintha saját nyelvük szavait kellene olvasni» (362. l.); tehát a magyarnak legalább a *multra* nézve azt a «legyőzhetetlen hajlamot» is tulajdonítja, hogy a *g*-t *e*, *i* előtt *gy*-nek olvassa.

Csak hogy azokkal a «legyőzhetetlen hajlamokkal» nagyon különösen vagyunk. Annyi bizonyos, hogy szülő anyjok nem a természet. Maga Ásbóth mondja, hogy «a cseh nyelvben» az idegen szókbán az a sok «š (= magyar *s*) határozott ellentétben keletkezett a többi szláv nyelveknek, sőt magának a cseh nyelvnek hangtani sajátásaival» (424. l.). Azért a németek hatása alatt a csehek csakhamar el is veszítették azt az ő «legyőzhetetlen hajlamukat». Hasonlókép a mi latin kölesönszavaink *s* (š)-e meg *gy*-je sem gyökeredzik a magyar nyelvben. A *gy*-s kiejtésről különben már mink is leszoktunk. Hogy pedig a németek sem azért szeretik a latin *s*, *r* betűket *z*-nek, *f*-nek olvasni, mintha ez valami velők született tulajdonságuk volna, arról könnyű meggyőződünk. Csak annyit kell tudnunk, hogy az ő orthographiájokba is a latinból származott a *z*-nek *s*-sel s az *f*-nek *r*-vel való jelölése, természetesen az ő régi latin kiejtésök alapján. Ismeretes, hogy a latin *s* két magánhangzó közt mindig lágyan hangzott; a németeknél tehát, kiknél régtől fogva a vékony kiejtés uralkodik, mind e napig *z*-nek. Azért jelölik a saját *z*-jöket is szóbelsejében két magánhangzó közt egyszerű *s*-sel. A latin *r* helyén a román nyelvekben is nem ritkán *f*-et találunk, és a németországi régi latin kéziratok egyszerűen csak a németországi latin kiejtést követik, mikor *v* helyett sokszor *f*-et írnak (Diez, *Gramm. der Roman. Sprachen*. I. r. 3. kiad. 288. l.). Egy szóval Ásbóth igen könnyedén, megfontolatlanul vetette oda a pergament, papirost és legyőzhetetlen hajlamot, mivel nem kereste a dolog nyitját, melyet némi gondolkozással és fáradsággal a latin kiejtésben találhatott volna.

Hogy akár melyik nép mi módon sajátíthatta volna el latin kölcsönszavait pergamenről, papírosról oly időben, mikor még az előkelők se igen tudtak olvasni, azt nagyon bajos elgondolni, különösen mikor tudva van, hogy a kereszténység, a latin kölcsönszók első terjesztője, maga sem írás útján terjedt. A térítők nem küldték előre a Vulgatát, hogy «itt az írás, forgassátok», hanem «elmenvén az egész világra» mindenütt élő szóval hirdették az evangeliumot. A nép bizony hallásból sajátította el azokat a latin szavakat, nem pergamenről vagy papírosról. Hallani pedig, minthogy latinul nem tudó olvasó eleinte nem is volt, csak latinul beszélő írástudóktól hallotta, kik a latin szavakat bizonyára beszédökben is, olvasáskor is mind csak úgy ejtették, a hogy az akkori szokás követelte. Hogy mennyire nem a szemtől függött pl. nálunk az *s*-nek vastag kiejtése, arra világos példa az, hogy a *vox*, melyben ugyancsak nem látható az *s*, mégis *voks*. Öregeink az *x*-et most sem *iksz*-nek, hanem *iks*-nek híják és *ks*-nek ejtik. Hogy ez igen régi, meglátszik abból, hogy latin okleveleinkben a magyar *ks* nem ritkán *x*-szel van írva. Így előfordúl már 1247-ben *Baxa* (Baksa falu Baranyában) és 1270-ben *Toxun* (Taksony falu Pest mellett). A *Müncheneri codex*beli (Márk 15, 21.) *Alexandor* is nyilván *Aleksandornak* olvasandó, mivel csak így lehetett belőle Sándor. A ki akármely korról azt hiszi, hogy a kölcsönszavak írás útján jutnak valamely nyelvbe, az nem ismeri a nyelv életét. A kölcsönszavak fő, sőt majdnem egyedüli forrása még ma is az élő beszéd, nem az írás; annál kevesebb kölcsönözgethettek pergamenről, papírosról hajdan, mikor az írás is, meg az olvasni tudó is ritka volt. Ma nálunk ugyancsak sokan olvasnak németül, irodalmi úton vett német kölcsönszavunk pedig talán egyetlen egy sincs; mind csak az irodalommal nem bíró élő dialectusokból származnak. Avagy pl. a *pék*, *puttony*, *bognár* az irodalmi *Bäcker*, *Bütte*, *Wagner*? Nem bizony, hanem a népnyelvi *pekk*, *puttn*, *bognr*. Ásbóth egész theoriája magyarán mondvá nem ér egy ütöt taplót. De mégis foglalkoznom kellett vele, mert arra keresem a választ, honnan vehettük a mi különös latin kiejtésünket. Így attól lehetett tartanom, hogy valaki azt a pergamenes, papírosos és legyőzhetetlen hajlamos fölfedezést, melylyel Ásbóth egyes kölcsönszavak hangzását iparkodik magyarázni, egész latin kiejtésünkre

találja kiterjeszteni. Hogy ez még merészebb gondolat volna, azt kiki átlátja, mikor ennek meg épen az volna az alapja, hogy a magyarok már pogány korukban tanultak latin betűvel magyarul írni, és hogy ez alkalommal állapították meg az *s* betűnek *s* (š) meg a *g* betűnek *e*, *i* előtt *gy* értékét. Mert csak így lehetett már kész olvasásuk, mikor a kereszténység nyomában jöttek a latin iratok. Méltó kiegészítésül jó lesz még azt is hozzá képzel-nünk, hogy a keresztény térítők csak írásban, természetesen számtalan másolatban küldték be tanításukat, és hogy azt azután helyszérszerte, úgy malom alatt, a falu szája olvasta és magyarázta a népnek. A legnagyobb absurdum volna azt gondolni, hogy latin kiejtésünk pergamenen, papiroson lett. Azt csak élő szóbeli közlésből vehettük.

Mely nép fiai lehettek hát első latin tanítóink? A németek, csehek, lengyelek elesnek, mivel nyelvünkben abból a korból származó nyomot nem hagytak, tehát csak igen csekély számot tehetek, a mit a történeti adatok is teljesen megerősítenek. Ezekről legrégibb orthographiájok alapján csak azt lehet mondani, hogy eleinte ugyanonnan vették a latin kiejtést, a honnan mink. A korontálokra inkább lehetne gondolni, de ezekről még annyi történeti adatunk sincs, mint az előbbiekről. Nincs más mód, mint hogy az olaszokhoz forduljunk, mert ezektől tanult egész Európa latinul és mert ezekről tudjuk, hogy sereggestül jöttek hozzánk. Hisz még Csehországból is csupa olasz szerzetest kaptunk, mikor Radla apát és benézései a břevnovi kolostorból ide menekültek. Mint más népek első kolostorai, úgy a mieink is legnagyobb részt olasz szerzetesekkel teltek meg. Térítőink nagyobbára mind olaszok voltak, még pedig nem csak a közemberek, hanem a főintézők is. De világi olaszok is igen nagy számmal telepedtek ide. Erről ma is tanúságot tesz az a sok Olasz, Olaszfalu, Olaszi és Olasztelek, melyekről Jerney Nyelvkincseinek számos kétségtelen adatából bizonyos, hogy még «Árpádék korszakából» valók. Fejérvár, Esztergom csakhamar úgy megteltek olaszokkal, hogy bátran olasz városoknak lehetett tekinteni, és minden nagyobb városunkban volt legalább olasz utca. Hornecki Ottokár 1309-ben, tehát csak kevéssel, mindössze nyolcz évvel az Árpád nemzetség kihalta után befejezett rimes krónikájában (Pez, *Scriptores Rerum Austriacarum*. Regens-

burg, 1745. III. köt. 358. l.) azt írja, hogy a magyarok nem hajlandók mást mint olasz embert uralni, és hogy a nyelvek közül is legkedveltebb, legáltalánosabb az olasz.

Zu dem andern mal sach man an,
 Daz Vngern vndertan
 Ewichleich möcht werden
 Chainem Manne auf der Erden,
 Vnd wurd nicht ze Vngern erchorn,
 Er wer danne geporn
 Von Walhischer Art:
 Wann nie chain Sprach wart
 Den Vngern so gemain
 Sam Welhischs alain.

Mennyire fölszaporodtak az olaszok kereszténységünknek mindjárt első századában, az megítélhető abból, hogy Szent László királyunk az olyan italusokat (így nevezték akkoriban latinul az olaszokat), kik a nagy bőjt alatt hétfőn és kedden nem akartak tartózkodni a húsételtől, törvényben volt kénytelen sújtani (*Sancti Ladislai regis Decretorum liber primus. Cap. 31.*). A bőjtszegők bizonyára nem tették az egész itt lakó olasztságot, és mégis oly sokan voltak, hogy törvényt kellett ellenük alkotni.

Különben ha ezt mind nem tudnók is, csak az olaszokra kellene gondolnunk. Régi latin kiejtésünknek határozott character van, mely csak egységes, legalább nagyjában egységes térítő papi kartól származhatik. Tarka vegyületektől az nem eredhet. Már pedig Szent István idejében az olaszokat kivéve nem volt olyan nemzet, mely annyi térítőt, annyi intelligentiát tudott volna egyszerre exportálni, a mennyi egy nagy ország jókora népének gyors megtérítésére szükséges. Mert nem szabad felejtelnünk, hogy Szent István nemcsak megkezdte, hanem nagyjában be is fejezte a térítést. Az egész nem tartott tovább egy emberöltőnél. Erre tagadhatatlanul igen nagy erő kellett. Hogyan telt volna az Csehországtól, a hol mindössze is csak két évvel Radlának Magyarországra jövetele előtt alapították az első kolostort és a hol oly kevés volt a hazai papság, hogy még abba az egy kolostorba is Olaszországból kellett hozatni a szerzeteseket? Ez utóbbi körülmény világosan mutatja, hova fordulhatott Szent István is térítőkért. Az olaszok ellen még azt a

kifogást sem lehet tenni, hogy nyelvünkben nem hagytak nyomot; mert bizony hagytak, meg pedig, a mi különösen fontos, egyházi nyelvünkben is. Látni fogjuk, hogy *apostol*, *kolostor*, *monostor*, *prépost*, *pünköst*, *püspök*, kielégítően csakis az olaszból magyarázhatók. Hogy ez igen sokat nyom, azt könnyű átlátni. Az olaszokra ugyanis meg akkor is szabad volna gondolnunk, ha egyáltalában semmi nyomuk se maradt volna nyelvünkben, mivel teljes bizonyossággal tudjuk, hogy nem a magok nyelvén, hanem épen latinul terjesztették a kereszténységet. Hiszen magában Olaszországban is egész a XIII. század elejéig, míg assisi szent Ferencz és páduai szent Antal a nép nyelvét nem kezdték használni, csak latinul predikáltak (Diez, *Gramm.* I. r. 77—78. l. jegyz.). Hogy pedig nálunk is csakugyan latinul szóltak a néphez, arra elegendő pelda Szent Gellért. A csehekről bizonyos, hogy már azért sem hagyhattak nyomot nyelvünkben, mivel csak kevesen lehettek; de meg nemelyek azt is gyanítják róluk, hogy abban az időben, mikor itt teríthettek volna, az ószlovént használták egyházi nyelvtől. Így természetesen annál a kérdésnél, hogy kiktől tanultunk latinul, semmikép tekintetbe nem vehetők.

Csak hogy az olaszban maradt-e nyoma a mi régi latin kiejtésünknek? Mert a kik erre tanítottak, csak a magok nyelve alapján tehettek. Hogy is értette volna az olasz nép a latin prédikációt, ha a papok nem olaszosan ejtették volna a latint? Ezt az olaszos latin kiejtést kellett ide is hozniok. Hunfalvy Pál annak bizonyosságául, hogy «a latin *s* az egész középkori Európában *sz*-nek hangzott», az «új latin nyelvekre» hivatkozik. Nevezetes, hogy e vélemenyt az «új latin nyelvek» közül mindjárt a fő, a latinnak legegyszerűsebb utódja, az olasz nem igazolja, mivel nyelvjárásaiban, a toszkánait és piemontit kivéve, a latin *s* igen sűrűn hangzik vastag *s* (ś)-nek. Magában az irodalmi nyelvben is, mely pedig főképen a toszkánai nyelvjárásból fejlődött, előfordul: *scialaquo* (lat. *salaco*), *scialiva* (lat. *saliva*), *sciamito* (lat. *samitum*), *sciapido* (lat. *in-sapidus*), *scempieta* (lat. *simplicitas*), *scempio* (lat. *simplus*), *sceverare* (lat. *separare*), *scimia* (lat. *simia*), *sciringa* (lat. *syrinx*), *sciogliere* (lat. *solvere*), *sciolto* (lat. *solutus*), *asciogliere* (lat. *assolvere*), *bascio* (lat. *basio*), *cascio* (lat. *caseus*), *vescica* (lat. *vesica*) stb.

Hogy ugyancsak az olasz irodalmi nyelvben a latin *sc*, valahányszor *e*, *i* követi, kivétel nélkül mindig vastag *s* (š), az általán ismeretes. A sok nyelvjárás közül csak a nápolyit emelem ki, melyben a szókezdő *s* impurum egész törvényszerűen mindig vastagon hangzik; így az irodalmi olasz *scala*, *scherzare*, *sposo*, *strada* Nápolyban és környékén természetesen *šcala*, *šcherzare*, *šposo*, *štrata*. Ez mellékesen mondva azért is nevezetes, mivel teljesen összevág a németeknek nem nagyon régen elhagyott latin kiejtésével. Azért nekem úgy látszik, hogy a németek latin-sága, habár kerülő úton, Nápoly vidékéről, különösen Montecassinóból származik.

Ennyiből is meglátszik, hogy az *s*-nek vastag hangzása épenséggel nem tilt el az olaszoktól. De hát hogy a *g* a mi latin kiejtésünkben *e*, *i* előtt *gy*-nek hangzott? Az ép oly kevéssé. Már fentebb Schuchardt adataiból kitűnt, hogy a *g*, mielőtt az olaszban *dzs*-vé lett, a *j* és *gy* fokán ment keresztül. Lehetetlen is lett volna másképp. Ha bizonyítékaink nem volnának rá, elméleti úton is megállapíthatnók ez átmenő fokokat. A *j* = *g* a mai olasz irodalmi nyelvből sem veszett ki végkép és nyomtalanul, mert *argento* mellett még mindig megvan *ariento* is. Hanem van a mi régi latin kiejtésünknek még egy harmadik saját-sága is, mely nem feltűnő ugyan, de azért mégis nagyon figyelemre méltó. Ez a *c*-nek *e*, *i* előtt *cz*-nek hangzása. Már Anonymusnál van *Vereuecea* (ma Verőcze) folyó Nógrádban, a *Halotti Beszédben* előfordul *timnucebelevl* (ma tömlöczéből), a *Váradí Regestrum* meg 1235-ben *Cegun* (ma Czégény) falut említi Szatmárban. Hogy pedig ez írásmód latin kiejtésünk képe, mutatják az olyan régi latin kölcsönvételeink mint *czédrus*, *czéka*, *czella*, *cz ceremónia*, *czimbalom*, *cziprus*, *czirkalom*, *czitera* (Káldi *Krón.* II. 5, 12. még *czitara*), *czitrom* stb. Tudva levő dolog, hogy a *c* az ókori latinságban *e*, *i* előtt is *k* volt. Csak a középkorban, a népvándorlás idejében változott *cz*-vé (Schuchardt id. h. I. köt. 164. l.). E foknak nyomai manap is megvannak az olaszban. Dieznél van említve (*Gramm.* I. köt. 347. l.): *zimbello* (lat. *cymbalum*), *sezzo* (lat. *secius*), *donzello*, *populazzo*, *fittizio*, *gigliozzo*, *animaluzzo*; valamint meg van említve az is, hogy ez a *z* (= *cz*) igen sokszor előfordul *c* (= *cs*) mellett; így van pl. *giudizio* és *giudicio*, *spezie* és *specie*, *superfizie* és

superficie. Régi latin kiejtésünknek három fő sajátosságát tehát bátran kereshetjük az olaszoknál.

Az irodalmi nyelv azonban nem ígér kellő sikert; hisz abban az időben, mikor nálunk a kereszténységgel együtt terjedni kezdett a latin nyelv, az olaszoknak még csak dialectusaik voltak. Azért, ha boldogulni akarunk, ezekhez kell fordulnunk. A baj csak az, hogy az olasz tájnyelvekről csak a XIV. század elejétől, csak Danténak *De vulgari cloquio* művétől kezdve van olyan a milyen hírünk. Nekünk pedig már a X. századtól fogva kellene minél pontosabb tudósítás. Szerencsére azonban régi latin kiejtésünknek mind a három fő sajátossága olyan, hogy minél inkább visszafelé megyünk az olaszban, annál nagyobb mértékben kellett ott meglenni. Mind a három már csak maradványképen teng az olasz irodalmi nyelvben és így igazán csak ennek alakulása előtt virágozhatott. A toszkánai kiejtés az irodalom és iskolák által támogatva, a többi nyelvjárást nem hagyta érintetlenül. A nápolyi tanultak pl., habár közönségesen csak a magok dialectusát beszélik, a szókezdő *s* impurum vastag hangját már vékonyra váltják. A másik két tulajdonságot meg épen kellő időtájt a vulgáris latinban találjuk számos hiteles adattal bebizonyítva. A mely nyelvjárásban az a három tulajdonság ma megvan, abban biztosan megvolt már az idétt is, mikor a magyarok meg kezdtek ismerkedni a latin nyelvvel. Teljesen elég tehát, ha az *s*-nek vastag hangját, a *g*-nek *e*, *i* előtt *gy*-nek és a *c*-nek ugyan e magánhangzók előtt *cz*-nek ejtését valamely tájnyelvnek mai állapotában találjuk. Két természetes föltétele van azonban: először, hogy a három sajátosság ne szétszórva, hanem együtt, egy dialectusban legyen; másodsor pedig, hogy mind a három ne csak gyakran, hanem rendes szabálykép forduljon elő benne. Régi latin kiejtésünk annyira egységes és oly következetes, hogy csak e két föltétellel magyarázható.

Végig vizsgáltam e szempontból Olaszországnak valamennyi számba vehető nyelvjárását. Hálás elismeréssel említem meg, hogy Teza Emil, pisai egyetemi professor, Akademiánk külső tagja, általános tájékoztatással, dr. Karádi Bertalan, budapesti ügyvéd, számos olasz tájszótárral, és Körösi Sándor, fumei gymnasiumi professor, igen sok becses adattal támogatott. Az ő szíves segítségök tetemesen megkönnyítette munkámat.

Czél-talan volna sorra előadnom, melyik dialectusban mit talál-tam; azért csak az eredményt iktatom ide. Fő figyelmet ter-mészetesen azokra a nyelvjárásokra fordítottam, melyek geo-graphiai helyzetöknél fogva legközelebb esnek hozzánk. Ezek a felső-olaszországi dialectusok. Régi latin kiejtésünk három fő sajátságát csakugyan itt találtam együtt egy nyelvjárásban, még pedig, a mi igen fontos, a hozzánk legközelebb eső velenczeiben, mely nem csak Velence városában és tartományában vagyis Olasz-országban az Adige által elkanyarított északkeleti sarkában ural-kodik, hanem kiterjed még Trentóra, Istriára és Fiuméra is. Ez egész dialectusban az *s* nem *sz*-nek vagy két magánhangzó közt *z*-nek, hanem selypesen *ś*-nek meg *ź*-nek hangzik; pl. *ś*anto, *ś*as (közol. *sasso*) *ś*cala, *ś*cherzo, *ś*era, *ś*empre, *ś*onno, *ś*óspiro, *ś*peső, *ś*poś (közol. *sposo*), *ś*tare, *ś*tupido, *ś*užo (közol. *suso*); *as*pettava, *claś*se, *eleś*sero, *neś*sun (közol. *nessuno*), *paś*śar (közol. *passare*), *poś*sono; *viś* (közol. *viso*), *vaś* (közol. *vaso*); *ba*śilico (közol. *basilico* és *bassilico*), *inva*źero (közol. *invasero*), *ra*źojo (közol. *ra-sojo*), *re*źero (közol. *resero*), *ri*maźero (közol. *rimasero*) *ro*źa (közol. *rosa*). Kőrösi Sándor kartársam, ki ezeket a részben népnyelvi, részben irodalmi szóalakokat fumeiek és trentóiak szájából jegyezte föl számomra, különösen kiemelte, hogy e ki-ejtés a velenczei dialectus egész területén minden *s*-re kiterjedő általános szabálykép uralkodik. Az *ś* igaz ugyan, hogy nem egé-szen *s* (*ś*), valamint a *ź* sem egészen *zs*, de magyar ember amazzt határozottan csak *s* (*ś*)-nek, emezt pedig határozottan csak *zs*-nek hallja, és csakis e két hangjával tudja utánozni. Az *ś* meg *ź* épen olyan hangok, a milyeneket selypeink és szelypeink akkor ejtenek, mikor amazok az *sz* meg *z*, emezek pedig az *s* (*ś*) meg *zs* kimondásán fáradoznak. A toszkánai és velenczei kiejtés közt az a szabály áll, hogy a toszkánai kemény *s* (magy. *sz*) a velen-czei dialectusban *ś*-nek, a toszkánai lágy *s* (magy. *z*) a velenczei dialectusban *ź*-nek hangzik. Hogy pedig a magyar fül ez utóbbi nyelvjárásban az *s* hangot csakugyan mindig vastagnak hallja, arról számtalanszor meggyőződtem. Minden magyar ember, a ki Velenczében megfordult, kérdésemre azt felelte, hogy ott *s* (*ś*)-esen beszélnek. Pedig dehogy *s* (*ś*)-esen, csak selypesen. A fentebbi példák ugyanazzal a kiejtésbeli szabályt mutatják, mely nálunk régenten a latinban dívott. Az *s* szóelején, szóvégén

kettőztetve és mint *s* impurum mindig kemény, szóbelsejében két magánhangzó közt pedig lágy.

Régi latin kiejtésünknek másik sajátága, az t. i., hogy a *g*-t *e, i* előtt *gy*-nek mondták, nem csak megközelítő, hanem egész azonos módon van meg a mondott nyelvjárásban. Körösi Sándor azt felelte nekem, hogy a velencei dialectusban minden *e, i* előtt levő *g* kivétel nélkül *gy*-nek vagy *j*-nek, soha sem *dzs*-nek hangzik. Ime néhány példa: *gyennajo* és *jennajo* (gennajo és gennaro), *gyente* (gente), *gyettar* és *jettar* (gettare): *gyiglio* (giglio), *gyirar* (girare), *gyita* (gita), Egyitto (Egitto), *ogyi* (oggi), *ragygyi* (raggi); *gyoco* és *joco* (giuoco), *angyol* (angiolo); *gyubba* (giubba), *gyugnere* (giugnere), *gyurar* (giurare). Körösi e szintén részben népnyelvi, részben irodalmi példák után ismételve mondja: «Mint említettem, e szabály alól nincs kivétel; nem is tudok e dialectusban egyéb *dzs*-t, csak az *essere* ige imperfectuma egyes és többes 3. személyében: *dzsera* és *dzserino* (közöl. *era* és *erano*)». A mi pedig a *gy*-nek *j*-vel való váltakozását illeti, arra a magyarban is van példa. Mindenki előtt ismeretes a *gyere* és *jer*, *gyün* és *jön*, *kerékgyártó* és *kerékjártó*.

A *c*-nek *e, i* előtt *cz*-nek hangzásáról ugyancsak Körösi Sándor még a jelen kérdés fölmerülése előtt ezt írta (Olasz kölcsönszók. *Magy. Nyelvőr* XIII. köt. 453. l.): «A vel. dialectusban, ideértve a triesztit és fiumeit is, közolasz *cs=z*; pl. vel. *carzerare*: k.-ol. *carcerare*; vel. *capuz*: k.-ol. *cappuccio*; vel. *zinqe*: k.-ol. *cinque*. Innen vettük a *c* zifrának *zifera*, *zifra* alakját, mely Velenczében titkos írást, a manu proprium czikornyáját és monogrammot jelent.» Minthogy a közolasz *cs* mindig *e, i* előtt levő *c*, a neki megfelelő velencei *z* pedig *cz*-nek hangzik, világos a szabály, hogy a velencei dialectusban a *c*-t *e, i* előtt nem *cs*-nek, hanem *cz*-nek ejtik. Így tehát megvan itt régi latin kiejtésünknek harmadik és utolsó fő sajátága is.¹⁾

¹⁾ Nyomtatás alatt jutott kezemhez Boerio nagy velencei szótára (*Dizionario del dialetto Veneziano* di Giuseppe Boerio. Venezia, 1829.), melynek előszavában a szerző ezt teljesen igazolva így szól: «I Veneziani non usano pronunziare il *Ci* e *Ce* come i Toscani, ma dicono *Cera*, *Cerchio*, *Certo*, *Cicerone*, come se in vece di *C* vi fosse una *Z* aspra; anzi per meglio dire, a quella stessa maniera onde i Latini pronunziavano il *Ti*, come sarebbe nelle voci *Citius*, *Duratio*, *Tertius*,

A következtetés most már igen könnyű. Ennyi világos adat után többé nem lehet kétség, hogy a mi régi latin kiejtésünk csakugyan olaszoktól, még pedig a velencei dialectus területéről való olaszoktól származik. Ez eredményt teljesen megerősítik más dolgok is. Hogy az olasz nyelvjárások közül a velencei geographiai tekintetben legközelebb esik hozzánk, azt már említettem. Nevezetes még, hogy a magyarok főapostola, Szent Gellért, egyenesen Velenczéből származott. Valószínűleg odavaló volt pedig Gellért iskolatársa, a pannonhalmi apát, Rasina is. Továbbá olasz kölcsönszavaink közül legtöbb a velencei dialectusból ered (l. Kőrösi közleményeit a *Magyar*

Ratio, ec. e così pronunziano modernamente anche i Franzesi e gl' Inglesi» (IX. l.). Ki kell emelnem, hogy Boerio kétféle velencei *z*-t ismer, keménységet és lágyat («*z aspra*», «*z dolce*»), sőt háromfélét, a mennyiben a 729. és 730. lapon egy természetes *z*-t is említ («*z naturale*»). Az *e*, *i* előtti *c*-ről idézetünkben maga mondja, hogy úgy hangzik, mint a kemény *z* («*Z aspra*»), tehát úgy, mint a magyar *cz*. A «*z dolce*» legtöbbször a közolász *e*, *i* előtti *g*-nek felel meg. Ez mint a «*z aspra*» ellentéte kétségkívül úgy hangzik, mint a magyar *dz*. A «*z naturale*», minthogy a példák tanúsága szerint (*za*: közol. *già*; *Zan*: *Zuàne*, közol. *Giovanni*; *Zanze*: *Anzolo*, közol. *Angelo*, *Angiolo*) a «*z dolce*» hasonlít is hozzá meg különbözik is tőle, olyan hangú, mint a magyar *z*. Így hát latin kiejtésünknek az a sajátossága is megvan a velencei dialectusban, hogy a *z* betűt a legrégibb időtől fogva mindig lágy *sz*-nek mondjuk, nem pedig mint a nagy olaszság meg a németek *cz*-nek. Hogy igen sok velencei ember szájában még a «*z aspra*» is úgy hangzik, legfeljebb kissé selypesen, mint a magyar *z*, az kitűnik ugyancsak Boerionak eme szavaiból: «*Voi sentirete che non solo la plebe Veneta, ma molte altre persone hanno il bel vezzo di pronunziare il CE e il CI ed anche la z aspra, come se fossero una s dolce. Dicono per esempio SINQUE per Cinque, SINQUESSENTO per Cinquecento, SEOLA per Ceola, SENDÀ per Cendà, SIEVOLO per Cievolo; così pure CUSO per Cuzzo, FASSA per Fazza, SARSEGNA per Zarzegna, SATA per Zata, SARATÀN per Zaratàn ec.*» (id. h. IX. l.). Megjegyzendő, hogy *ceola*, *cenda*, *cievolo*, *cuzzo*, *fazza*, *zarzegna*, *zata*, *zaratàn* a közolászban *cipolla*, *zendado*, *cefalo*, *cuccia*, *faccia*, *cercedula* (Anas crecca L.), *zatta*, *ciarlatano*. Ez csak még inkább mutatja, hogy a velencei dialectusban igen közönségesen úgy hangzik a *z*, mint a lágy *sz* vagyis a magyar *z*, minél fogva annak magyarázatáért, hogy miért jelöljük a lágy *sz* hangot *z* betűvel, bizvást szintén e dialectus közbenjárásához folyamodhatunk.

Nyelvör tavalyi és idej folyamában). Hogy kereszténységünk első idejéből való egyházi kifejezéseink közül az *apostol*, *kolostor*, *monostor*, *prépost*, *pümköst*, *püspök* kielégítően csak az olaszból magyarázhatók, azt már szintén említettem; most azzal egészítem ki állításomat, hogy e szavaknak a velencei dialectus útján kellett hozzánk jönniök.

A kit gyönyörködtet a kínlódás, az olvassa el, hogyan erőlködik Ásbóth a *prépostot* (375. l.), *püspököt* (376—377. l.) és *pümköstöt* (388—391. l.) nyiltan, az *apostolt* és *monostort* (375. l.) pedig suttyomban szláv kölcsönvételeknek kimutatni. Hogy mind ez öt szónak sziszegője a szlávban *sz*-nek, a magyarban pedig *s* (š)-nek hangzik, az Ásbóthot egy cseppet sem zavarja. Megfeledkezik arról, hogy saját szavai szerint «az ószlovénből átvett szók jóformán egyetlen egy *sz*-ből keletkezett *s*-et sem mutatnak» (367. l.) és hogy ugyan e szavait jegyzetben így commentálja: «Miklosich Ferencz Die slavischen Elemente im Magy. című értekezésében kimutatott szók közül egy-két kétségest nem számítva, 105 eredeti *sz* megmaradt a magyarban is *sz*-nek, csak négy esetben találunk *s*-et a szláv *sz*-szel szemben, és ebből a négy esetből egyetlen egy sem bizonyos, a mit akármikor kész vagyok igazolni.» De hogy is ne feledkeznek meg erről később, mikor ugyan ezt a jegyzetet egy kis közbevetés után így folytatja: «A mi különösen a szlávból átvett szókat illeti, a *püspök*, *prépost* és *pümkösd* szókban, melyeket Miklosich nem említ, az *s* eredeti *sz*-ből lett az én véleményem szerint is; hogy a nép ajkán-e vagy megint csak papiroson, mint számos más idegen szóban, azt itt nem akarom kutatni.» Tehát nincs boszorkány, dehogy van boszorkány, nem is lehet boszorkány, de ez a három mégis az. A mikor Ásbóth úgy akarja, hogy a szláv *sz*-ből a magyarban ne legyen *s* (š), akkor nem is lesz; a mikor azonban úgy akarja, hogy a szláv *sz*-ből a magyarban mégis *s* (š) legyen, akkor ha török-szakad is lesz. Mire való a pergame n meg különösen a türelmes p a p i r o s? Ezzel meg lehet magyarázni mindent. A való pedig az, hogy a szláv *sz*, mint először Ásbóth is mondta, a magyarban csakugyan nem változik *s* (š)-sé. Ebből meg minden józanul gondolkozó számára az következik, hogy az elősorolt szavak, minthogy a szlávban mindnyájának *sz*, a magyarban pedig *s* (š) a sziszegője, a magyarba

nem kerülhettek szláv úton. E szavak *s* (š)-e csak a velencei dialectus *ś*-ében találja helyes magyarázatát.

Az olasz ellen azonban Ásbóthnak két kifogása van. Az egyik az, a mire «nem is fektet súlyt», de mégis elmondja, «hogy abban a korban olasz irodalomról, olasz nyelven írt könyvről még szó sem volt, hogy tehát olasz térítők is csak a latin kifejezéseket terjesztették volna» (375. l.); a másik meg az, hogy az olasz szóvégi *o* nem tűnt volna el a magyarban, mint a hogy a szláv szóvégi *o* sem tűnt el (375—376. l.). Az első kifogását lehetetlen nagyon naivnak nem mondani. Mert még nem volt «olasz irodalom», «olasz nyelven írt könyv», tehát olasz nyelv sem volt? Akkor hát Diez nem igazat beszél, mikor azt mondja az olasz nyelvről: «Ihr Gebrauch unter den Gebildeten des Landes findet sich seit dem 10. Jh. bezeugt, wiewohl das Latein vor und nach diesem Zeitpunkt nicht bloss als gelehrte Sprache, sondern auch für politische Lieder gebraucht ward» (*Gramm.* I. r. 77. l.). Vagy az olaszok csak azért nem terjeszthették itt az élő beszéd alakjait, mert Ásbóthnak arra van szüksége, hogy a magyarok hibásan *s* (š)-nek olvassák az *s* betűt? Az már igaz, hogy olaszból nem vehettük papirosról, csakhogy bizony szlávból sem, mind a mellett hogy itt előbb volt «irodalom», előbb volt «írott könyv». Igazán komikus föltevés, hogy mi a *prépost*, *püspök*, *pünköst*, de meg az *apostol*, *monostor* szavakat is nem az élő beszédből, hanem írásból kaptuk. Második kifogása komolyabb ugyan, de szintén igen gyöngé. Szerinte az olasz szóvégi *o* a magyarban nem tűnt volna el. De hát bizonyos-e, hogy az az *o* csakugyan ott volt? Természetesen Ásbóth, a ki mindent papiroson szeret elintézni, más olasz nyelvet, mint a papiroson élő irodalmi, melyről azt mondja Foscolo: «L'italiana è lingua letteraria, fu scritta sempre e non mai parlata», nem ismer. Pedig ha beletekint egy kicsit akár csak Diezbe is (*Gramm.* I. r. 85—87. l.), a ki különben igen röviden és hézagosan szól e dolgról, azonnal megtudja, hogy a felső-olaszországi dialectusok, kivéve a genuait, az *e*, *o* véghangzókat egész szabályszerűen elhagyják. Diez szerint ugyan a velencei dialectus is kivétel, de az tévedés, még ha csak Velence városa dialectusát érti is rajta, a minthogy nyilván nem is másra gondol, mikor azt mondja (87. l.): «Palateles *g* wird wie *z* gesprochen, das wahre Merk-

zeichen dieses Dialectes (gente zente, giorno zorno, maggiore mazore).» Előttem van Nazari szótárkája (*Dizionario veneziano-italiano e regole di grammatica ad uso delle scuole elementari di Venezia*. 2. kiad. Belluno, 1876.), mely csakis Velenceze városa nyelvéből merít, és ime sorban következnek benne az ilyenek: afitual (közöl. affittuale), ambassador (ambasciatore), andar (andare), aquariol (acquaiuolo), armariol (armaiuolo), artesan (artigiano), arzentin (argentino), arzignon (ardiglione), assal (acciaio), bail (badile), balansier (bilanciaio), balansin (bilancino), balarin (ballerino), balon (palone), barcarol (barcaiuolo), Bastian (Sebastiano) és így tovább véges végig. Velenceze városa annyiban kivétel, hogy az *e, o* véghangzókat csak *l, r, n* után veti el; mert a dialectus szárazföldi területe e részben épenséggel nem válogató. Minthogy pedig a valószínűség a mellett szól, hogy térítőink többsége nem Velenceze városából, mely egymaga bizonyára nem szolgáltatott volna egy egész nagy országnak elegendő papot, hanem a dialectus szárazföldi területéről került, nincs okunk csodálkozni azon, hogy a *pünköst, apostol, monostor, prépost, püspök* kölcsönszavainknak alapul szolgáló olasz eredetiek *e, o* véghangzója a magyarban nem található.

De hátha a velencezi dialectusban ez az *e, o* még megvolt? Ezt először is legalább a szárazföldi területre nézve még előbb be kellene bizonyítani; azután meg föltéve, hogy megvolt, szükségképen tűnékenynek kellett lennie, mivel valósággal el is tűnt. Így sem nehéz a megfejtés. Ásbóth is tudja, hogy «a magyar nyelvben régebben sok szó végén hangzott még tisztán vagy csak félig egy hangzó, mely azóta eltűnt» (375. l.). Nos hát eltűnt a különben is tűnékeny olasz szóvégi *e, o* is, mint az eredeti magyar véghangzók. Ásbóth példái (*iga, borda, akna, prósza, rosta, széna, tészta, csoda, drága, néma, tiszta, pusztá* 375—376. l.), melyek azt akarnák bizonyítani, hogy az idegen szóvégi *o*-ból csak *a* lesz a magyarban, de nem tűnik el, más nyelvre mint az ószlovénre nem vonatkoznak és csakis annyit mutatnak, hogy az ószlovén szóvégi *o* teljes hangértékkel jött át a magyarba, a mit az olasz szóvégi *o*-ról egyáltalában nem lehet mondani. Csak olyan ez mint az ószlovén *ъ*, mely rendszeren szintén nem jött át vagy szintén elhangzott a magyarban; pl ószl. *bêlêgъ* : magy. bélyeg, ószl. *bobъ* : magy. bab, ószl.

bratъ: magy. barát, ószl. byvolъ: magy. bivaly, ószl. čbanъ: magy. csobán stb. Ilyet Miklosichban (*Die slavischen Elemente im Magyarischen*) bőven találni. Hogy Ásbóth példáinak ószlovén eredetije az egy *rešeto*-t kivéve mind kéttagúak, és így vég o-jok megmaradásának még az is kedvezett, hogy a magyar nyelv a kéttagúságot kedveli, csak mellékesen érintem.

A szóvégi *e, o* eltűnése tehát készségesen megengedi, az *s* (š) pedig egyenesen követeli, hogy *pünköst, prépost, püspök* meg *apostol, monostor* szavainkat olaszból, még pedig a velencei dialectusból származtassuk. Hogy *pentecošte* vagy *pentecošt, prepošto* vagy *prepošt, pišcopo* vagy *pišcop, apoštolo* vagy *apoštol, monaštero*, vagy *monašter*, alakjában jöttek-e hozzánk, az teljesen közömbös; én a véghangzótlan alakot tartom valószínűnek. Mind ezt tudva szintén a velencei dialectusból valónak kell tartanunk a *kolostor*-t, és bátran ugyanonnan származónak tartathatjuk nem csak a *kanonok*-ot, hanem még az *angyal*-t is; mert a *clauštro, canonico, angelo* vagy *angiolo* (Fiumében *angiol*) semmikép sem tiltakozik ellene. Romanistáink pedig helyesen fognak cselekedni, ha eddig szláv kölcsönvételeknek tartott többi szavainkat is a velencei dialectus világánál revideálják. Fáradságuk, úgy sejtem, nem lesz hiába. Nekem ezúttal meg kell elégednem a pusztá ráutalással.

Ime akár a geographiai helyzetet, akár történeti adatainkat, akár kölcsönszavainkat tekintsük, minden a velencei dialectusnak kedvez, minden megerősíti azt, mi régi latin kiejtésünkől szükségképen következett, hogy a velencei dialectus területéről való olaszoktól tanultunk latinul. Ezzel végre valahára megfelelttem értekezésem főkérdésére is. Minthogy a mi orthographiánk, mint a nyugati keresztény népeké általában, szintén csak a latin alapján fejlődött, írni olvasni csak azoktól tanulhattunk, a kik latin mestereink voltak. E részben elismeréssel épenséggel nem a cseheknek, hanem egyes egyedül a velencevidéki olaszoknak tartozunk. Ez az én meggyőződésem; az pedig nem a képzeletből, hanem egész halom biztosnál biztosabb adatból van merítve. Hogy a németek, korontálok, csehek, lengyelek honnan vették azt a legrégibb latin kiejtésöket, melyet első orthographiájok követel, azt keressék ők magok. Én szerintem ugyanott fogják találni, a hol mi. Későbbi latin kiejté-

sök, mint a németekről már említettem, alkalmasint Montecas-sinoból ered. A kereszténység tehát, úgy látszik, eleinte délről, későbbben pedig másfelől hatott el hozzájuk. Minket sokkal jobban érdekel az, hogy a mi térítőink régi latin kiejtésünk kétségtelen tanúsága szerint csak igen kis részben lehettek más nemzetbeliek mint velencezevidéki olaszok. Egyházi kifejezéseink legnagyobb része ugyan világosan szlávból került, és így arra is lehetne gondolni, hogy a térítők nagy többsége oly szlávok kebeléből való volt, kik talán, mint az északkeleti olaszok szomszédjai, szintén velenczésen ejtették ki a latint. Ez ellen azonban az a fontos ok szól, hogy nem található olyan szláv nép, melynek latin kiejtésére a velenczések oly erősen hatottak volna, mint a mienkre. Ezt könnyű megítélni abból, hogy a *gy* hangot a latin betűvel élő szlávok mindnyájan oly jeggyel jelölik, melynek fő alkotó része nem mint nálunk a *g*, hanem a *d*. Igaz ugyan, hogy a horvátok régebben *gj*-vel, sőt *gy*-nal is írták, de azt tőlünk tanulták, a minthogy egész orthographiájok magyar volt. A szlávok latin kiejtésében tehát semmi esetre sem lehetett a *g*-nek *e*, *i* előtt olyan következetesen *gy* hangzása, mint nálunk, különben ők is a *g*-t alkalmazták volna főjelül. Az meg igen természetes, hogy velenczésebb kiejtést, mint a milyen nekik maguknak volt, velünk nem közölhettek. Pedig szükségképen oda jutunk, mihelyt azt a nézetet fogadjuk el, hogy térítőink többsége nem velenczésekből, hanem a latint velenczésen ejtő szlávokból állott.

De hát hogyan került akkor az a sok szláv egyházi kifejezés a magyarba? Igen elfogadható felelete van erre Miklosich-nak (*Die slavischen Elemente im Magyarischen*) 1. kiad. 5. l., 2. kiad. 41. l.): «Wenn man von dem im allgemeinen gewiss richtigen Satze ausgeht, dass die Wörter mit den Sachen entlehnt werden, dass demnach das entlehrende und das darleihende Volk in unmittelbarer Berührung gestanden haben müssen, so wird man für die erste Zeit nach der Niederlassung der Magyaren in ihrer heutigen Heimath zunächst an die Slovenen denken, und zwar vor allem an die westlichen, die sich nach dem Untergange ihres Gemeinwesens mit den Magyaren amalgamirt haben und in denselben zum aller grössten Theile aufgegangen sind.» Ezt elfogadja és megerősíti Hunfalvy Pál is

(*Magyarország ethnographiája*. Budapest, 1876. 272. l.): «A Dunántúli szlovenek a magyarokkal egyesültek s el is nyesztek közöttök, azaz elmagyarosodtak mint Miklosich mondja, s mint a valóság is mutatja; mert a hol a szlovenek laktak volt, ott most magyar a lakosság, a később beköltözött németek kivételével.» A már akkor keresztény szloveneknek a magyarságba olvadása teljesen megerthetővé teszi egyházi kifejezéseink legnagyobb részének, valamint sok egyéb szavunknak is szláv származását. De ezt fűzzek-fűzzek tovább a történetbúvárok, nekem csak azt kellett kimutatnom, hogy kiktől tanult a magyar írni, olvasni. Minthogy e dolgomat legjobb lelkiismeretem szerint es minden erőm megfeszítésével végeztem, nyugodtan várom az ítéletet. Erős hitem, hogy megtaláltam a valót; mert annyi nyomós bizonyíték ellenében kétségkívül csak sok meg nyomósabb okkal lehetne megdönteni hosszú fejtegetésemnek azt a rövid eredményét: hogy az írás, olvasás mesterséget nem a csehektől, hanem velenczes olaszoktól tanultuk.

